

AZƏRBAYCANIN NEFT GƏLİRLƏRİ VƏ SOSİAL SİYASƏTDƏ YENİ İMKANLAR

2009

İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz	3
“Neft gəlirlərini necə xərcləməli”. Ekspert sorğusunun nəticələri	4
Fokus-qrup tədqiqatlarının nəticələri	13
Sabit Bağırov. Azərbaycan Neft Fondu: 2001-2007-ci illərdə gəlirlər və yaxın gələcək üçün gözləntilər	22
Azər Mehtiyev. Neft gəlirlərindən maliyyələşdirilən sosial proqramların səmərəliliyi	47

ÖN SÖZ

Bu hesabat Azərbaycanın neft gəlirləri ilə əlaqədar məsələləri əhatə edir. Burada ekspert sorğusunun nəticələri, müxtəlif təbəqə təmsilçiləri ilə keçirilmiş fokus-qruplardakı rəylər və onların ümumiləşdirilməsi əks etdirilir və eyni zamanda oxuculara iki məqalə təqdim olunur: "Azərbaycanın Neft Fondu: 2001-2007-ci illərdə gəlirlər və yaxın gələcək üçün gözləntilər" və "Neft gəlirlərindən maliyyələşdirilən sosial proqramların səmərəliliyi".

Ekspert sorğusu 2008-ci ilin dekabrında Azərbaycanda neft gəlirlərinin şəffaflığı və onların xərclənməsinin məqsədəuyğunluğu problemi üzrə keçirilmişdir. Sorğuda 17 Milli Məclis üzvü, 2 dövlət orqanı nümayəndəsi, 61 QHT rəhbəri, 9 aparıcı KİV redaktoru və icmalçısı, 6 universitet müəllimi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının işçisi, 5 biznesmen – cəmi 100 nəfər iştirak etmişdir. Sorğunun nəticələri hesabatın 1-ci bölməsində təqdim edilir.

Fokus-qruplar 2008-ci ilin noyabr-fevral aylarında keçirilmiş və neft gəlirlərindən istifadə olunması problemi üzrə müxtəlif əhali qruplarının rəyinin öyrənilməsi məqsədini daşımışdır. Hər birində 8-12 nəfər olmaq şərtilə cəmi 4 fokus-qrup keçirilmişdir. Bu fokus qruplar aşağıdakı iştirakçıları əhatə etmişdir :

1. Gənclər;
2. Qaçqınlar;
3. Müəllimlər;
4. İşsizlər, imkansızlar.

Müzakirələr əvvəldən işlənilib hazırlanmış və razılaşdırılmış ssenariyə uyğun olaraq orta hesabla 1,5-2 saat ərzində davam etdirilmişdir. Fokus qrupların gedişi audioyazı formasında lentə alınmış və oxunandan sonra geniş stenoqramma şəklində təqdim olunmuşdur.

Müzakirə iştirakçılarının söylədiyi fikirlərdən ən səciyyəvi və təkrar olunanlar seçilmişdir. Eyni zamanda bir-birinə zidd və ya orijinal qiymətlər və təkliflər qeyd olunmuşdur. Bu və ya digər qrupda mövqe, eləcə də bütün tədqiqat iştirakçılarının müzakirə olunan hər bir sual üzrə üstünlük təşkil edən fikri üst-üstə düşən və ya mahiyyətinə görə bir-birinə yaxın olan fikirlərin toplanması yolu ilə müəyyən edilmişdir.

Hesabat Almanıyanın Fridrix Ebert fondunun yardımı əsasında hazırlanıb.

Sabit Bağırov

Rasim Musabəyov

“NEFT GƏLİRLƏRİNİ NECƏ XƏRCLƏMƏLİ”. EKSPERT SORĞUSUNUN NƏTİCƏLƏRİ

2008-ci ilin dekabrında Ebert Fondunun dəstəyi ilə Azərbaycanda neft gəlirlərinin şəffaflığı və onların xərclənməsinin məqsəda uyğunluğu problemi üzrə ekspert sorğusu keçirilmişdir. Sorğuda 17 Milli Məclis deputatı, 2 dövlət orqanları nümayəndəsi, 61 QHT rəhbəri, 9 aparıcı KIV redaktoru və icmalçısı, 6 universitet müəllimi və AMEA işçisi, 5 biznesmen – cəmi 100 nəfər iştirak etmişdir. Aşağıda aparılmış sorğunun nəticələri və onlara şərhlər təqdim edilmişdir

1. Azərbaycanda neft gəlirlərinin idarə edilməsi siyasəti nə dərəcədə şəffafdır (Sizin təəssüratınız)?

1. Həm gəlirlərin daxil olması, həm də onların yerləşdirilməsi və xərclənməsi sahəsində yürüdülmən siyasət şəffafdır	8
2. Yalnız gəlirlərə dair siyasət şəffafdır. Gəlirlərin yerləşdirilməsi və xərclənməsi sahəsində isə yetərinəcə şəffaf deyil	39
3. Şəffaflığın imitasiyası göz qabağındadır. Əslində isə neft gəlirlərinin xərclənməsi haqqında bütün vacib informasiya ictimaiyyətdən gizlədilir	49
4. Başqa rəyiniz varsa, qeyd edin	3
5. Cavab verməyə çətinlik çəkirəm	1

100 sorğu iştirakçısından yalnız 8-i qeyd etmişdir ki, həm neft gəlirlərinin daxil olması, həm də onların xərclənməsi sahəsində yürüdülmən siyasət geniş ictimaiyyət üçün şəffafdır. Əlavə olaraq 39% yalnız neft gəlirlərinin daxil olması sahəsində yürüdülmən siyasəti şəffaf hesab edir, bu vəsaitlərin xərclənməsi isə məlumatlandırmanın və ictimaiyyət tərəfindən nəzarətin yetərinəcə olmadığı şəraitdə həyata keçirilir. Ancaq ekspertlərin 49%-i hesab edir ki, Azərbaycanda daha çox şəffaflığın imitasiyası müşahidə olunur, halbuki bu sahədə olan bütün həqiqətən vacib informasiya ictimaiyyətdən gizlədilir.

2. Siz neft gəlirlərinin idarə edilməsi üzrə Azərbaycan Respublikasının bugünkü siyasətini necə qiymətləndirirsiniz?

1. Məqbul	18
2. Qeyri-məqbul	60
3. Birmənalı cavab verməyə çətinlik çəkirəm	22

Ekspertlərin əksəriyyəti (60%) Azərbaycanın neft gəlirlərinin idarə edilməsi üzrə siyasətini qeyri-məqbul sayır. 18% isə əksinə olaraq onu uğurlu hesab edir. 22% vəziyyəti birmənalı səciyyələndirməyə çətinlik çəkir. Fərz etmək olar ki, bu, problemi bilməməkdən və ya ona bu və ya digər qiymət vermək arzusunun olmamasından irəli gəlir. Ölkədə neft gəlirlərinin idarə edilməsi üzrə yürüdülmən siyasətdə müsbət

məqamlarla yanaşı səhvlər və sui-istifadə halları da mövcuddur və bu da onun birmənalı qiymətləndirilməsini mürəkkəbləşdirir.

3. Ölkənin neft gəlirləri haqqında məlumatı Siz əsasən haradan alırsınız?

1. Qəzetlərdən.....	28.3 %
2. Televiziya məlumatlarından.....	14.8 %
3. Neft Fondunun veb-səhifəsindən.....	11.6 %
4. Seminarlardan, konfranslardan.....	26.8 %
5. Digər mənbələrdən.....	18.5 %

Neft gəlirləri haqqında məlumat almaq üçün sorğu iştirakçıları bütün mövcud mənbələrə müraciət edirlər. Eyni zamanda onlar qəzetlərə və bu problem üzrə aparılan seminar və treninqlərə müəyyən üstünlük verirlər.

4. Siz neft gəlirləri və onların xərclənməsi məsələləri ilə nə dərəcədə tez-tez maraqlanırsınız və müvafiq informasiya axtarışı ilə məşğul olursunuz?

1. Hər gün	31
2. Həftədə bir dəfədən tez olmamaq şərtilə	28
3. Ayda bir dəfədən tez olmamaq şərtilə	26
4. Rübədə bir dəfədən tez olmamaq şərtilə	5
5. Yarım ildə bir dəfədən tez olmamaq şərtilə	2
6. İldə bir dəfədən tez olmamaq şərtilə	2
7. İldə bir dəfədən az olmaq şərtilə	1
8. Hələlik bu məsələlər məni maraqlandırmayıb	5

Ekspertlərin mütləq əksəriyyəti (85%) müntəzəm olaraq neft gəlirləri və onların xərclənməsi haqqında məlumatları izləyir və, deməli, onların qiymətləndirmək, müəyyən nəticələr və təkliflər irəli sürmək üçün yetərinə səlahiyyətləri var.

5. Neft gəlirlərinin idarə edilməsi səmərəliliyi uğrunda kimlər səy göstərməlidir? (1 - aşağı, 5 – yüksək qiymət).

Qurumun adı	Qiymət					Bilmirəm	Orta qiymət
	1	2	3	4	5		
1. Milli Məclis	11	5	4	10	68	2	4,2
2. Milli Bank	8	12	18	22	20	20	3,4
3. Hesablama Palatası	2	5	13	22	50	8	4,2
4. Partiyalar	7	11	19	26	28	9	3,6
5. Həmkarlar	18	15	15	12	17	23	2,9
6. QHT Koalisiyası	1	1	17	26	52	3	4,3
7. KİV-lər	1	1	18	30	45	5	4,2

Sorğu iştirakçıları arasında qeyri-hökumət təşkilatlarının rəhbər və fəallarının üstünlük təşkil etdiyi üçün onların məhz QHT Koalisiyasını neft gəlirlərinin yaxşılaşdırılmasına istiqamətləndirilmiş impulsar mənbəyi kimi əsas götürməkləri təəccüblü deyil. Parlament, Hesablama Palatası və KIV-lərin rolu ekspertlərə elə o dərəcədə əhəmiyyətli görünür. Həmkarların rolunun aşağı səviyyədə qiymətləndirilməsi, görünür, bizim şəraitdə onların nüfuzunun olmaması ilə əlaqədardır. Diqqəti o məqam cəlb edir ki, məhz neft gəlirlərinin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılması prosesində həmkarların və Milli Bankın potensialının qiymətləndirilməsində ekspertlər bu və ya digər variantı seçməkdə çox çətinlik çəkmişlər.

6. Ölkənin gəlirləri haqqında ictimaiyyətin məlumatlandırılması nöqteyi-nəzərindən Azərbaycanın Mədən Sənayesində Şəffaflıq Təşəbbüsündə iştirakının səmərəli olduğunu qiymətləndirin:

1. Yüksək	14
2. Orta	55
3. Aşağı	25
4. Cavab verməyə çətinlik çəkirəm	6

Ekspertlərin yarısından çoxu bu təşəbbüsün səmərəliliyini orta səviyyəli hesab edir. Sorğu iştirakçılarının dördü bir hissəsi onu ümumiyyətlə azsəmərəli hesab edir. Maraqlıdır ki, sorğuda iştirak etmiş ekspertlərdən əksəriyyəti təbii ehtiyatların hasilatı və istismarı ilə məşğul olan sənayedə gəlirlərin şəffaflığının təmin edilməsi layihəsinin həyata keçirilməsində iştirak edən QHT Koalisiyasının üzvləridir.

7. Siz necə hesab edirsiniz, Azərbaycanın Mədən Sənayesində Şəffaflıq Təşəbbüsündə iştirakı təbii ehtiyatların işlənməsindən əldə edilən gəlirlərdən səmərəli istifadə olunmasını təmin etmək üçün kifayətdirmi?

1. Bəli	9
2. Xeyr	73
3. Mənə bu təşəbbüs haqda heç bir şey məlum deyil	8
4. Cavab verməyə çətinlik çəkirəm	10

Respondentlərin əksəriyyəti (73%) obyektiv olaraq qeyd edirlər ki, təbii ehtiyatların hasilatından əldə edilən gəlirlərin şəffaflığı təşəbbüsü müsbət hal olsa da, bu gəlirlərin xərclənməsində lazımi şəffaflığı təmin etmir. Bu gün zəif məqam məhz buradadır.

8. Siz artan neft gəlirlərinin xərclənməsi ilə əlaqədar hansı neqativ meyilləri artıq Azərbaycanda müşahidə edirsiniz?

1. Neft gəlirlərinin tikintisinə ictimai zərurətin olmadığı obyektlərə xərclənməsi	66
2. Müxtəlif obyektlərin əsassız bahalı tikintisi (bahalı materialların istifadə olunması)	77
3. Məmur aparatının genişləndirilməsi	26
4. Su-istifadələr, ictimai vəsaitlərin artıq xərclənməsi və korrupsiya	75
5. İnflyasiyanın artması	54
6. Milli valyutanın həddən artıq möhkəmlənməsi (bunun nəticəsində yerli mal və xidmətlərin rəqabətə davamlılışı azalır)	37
7. İslahatların sürətinin azalması	31
8. Hər hansı ciddi neqativ hallar müşahidə etmirəm	2

Ekspertlər neft gəlirlərindən maliyyələşdirilən infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi zamanı qiymətlərin əsası olmadan artırılması ilə birbaşa bağlı mənfi halları, eləcə də bunu müşayiət edən korrupsiya və digər sui-istifadə hallarını, ictimai tələbatın olmadığı obyektlərin tikintisini birinci yerlərə çıxarmışlar. Mənfi halların ikinci qrupu institusional xarakterlidir, yəni inflyasiya, yerli mal istehsalçılarının rəqabətə davamlılığını zəiflədən milli valyutanın məzənnəsinin həddən artıq yüksəlməsi və islahatların ləngiməsi. Ekspertlərin onlara çox da vacib olmayan yer ayırdığına baxmayaraq, institusional xarakterli mənfi nəticələr uzunmüddətli olduğu üçün təhlükəlidir.

9. Hansı ictimai məqsədləri Siz dövlətin artan neft gəlirlərindən maliyyələşdirməsi üçün prioritet istiqamət sayırsınız?

(5 variantdan artıq olmayaraq qeyd edin)

1. Sənaye obyektlərinə birbaşa investisiya qoyuluşu	42
2. Infrastrukturun (yollar və körpülər, su təchizatı, energetika və s.) inkişaf etdirilməsi	43
3. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli ...	10
4. Erməni işğalından azad edilmiş ərazilərin bərpası	22
5. Aqrar sektorun dəstəklənməsi	61
6. Kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi	74
7. Ekologiya	32
8. Təhsilin inkişaf etdirilməsi	82
9. Səhiyyə	42
10. İdman və turizmin inkişaf etdirilməsi	2
11. Qocaların pensiyalarının və əlillərə və çoxuşaqlı ailələrə verilən müavinatların artırılması	15
12. Yaşayış evlərinin tikintisi	3
13. Mədəniyyət	13
14. Ölkənin müdafiə qabiliyyəti və təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi	32

Neft gəlirlərinin prioritet xərclənməsi sahələri arasında sorğu iştirakçıları birinci yerə təhsili qoymuşlar. Bu xərclər tam əsasda gələcək nəsillərə qoyulan investisiya ola bilər və onlar inflyasiyanın həddən artıq təzyiq göstərməsinə səbəb olmur, Azərbaycanın dünyada potensialını və ümumi rəqabətədavamlılığını artırır. Bu xərclər həm də bir neçə məsələni həll edir: iqtisadi potensialı artırır, yeni iş yerləri yaradır və inflyasiyanın təzyiqini artırmır, belə ki mal və xidmətlər bazarına daxil olan yeni istehlak dəyərləri yaradır. Üçüncü yeri rəspondentlər aqrar sektorun dəstəklənməsinə ayırmışlar. Bu sahə haqqında da kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına ayrılan xərclər haqqında deyilənləri demək olar. Ekspertlər adı çəkilmiş sahələrdən olduqca aşağı mövqedə təxminən eyni dərəcədə infrastruktur layihələrə, sənayenin dəstəklənməsi və səhiyyənin inkişafına ayrılan xərclərin üstünlüyünü qeyd etmişlər. Təəccüb doğuran fakt ondan ibarətdir ki, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin artırılması və ekologiyaya ayrılan xərclər prioritet sahələr sırasında olmamış, qaçqınlara yardım, mədəniyyət, binaların tikintisi və idman rəspondentlərin ən az dəstəyini almışdı.

10. Siz neft gəlirlərinin bir hissəsinin birbaşa əhaliyə paylanması ideyasını qəbul edirsinizmi?

1. Bəli.....26
2. Xeyr.....63
3. Cavab verməyə çətinlik çəkirəm..... 11

11. Sizcə, neft gəlirlərinin bir hissəsinin birbaşa əhaliyə paylanması əhalinin neft gəlirlərinə və onların xərclənməsi üzrə hökumətin siyasətinə marağının artmasına kömək edəcəkmi?

1. Bəli.....32
2. Xeyr.....52
3. Cavab verməyə çətinlik çəkirəm.....16

10 və 11-ci suallara verilən cavablardan göründüyü kimi, ekspertlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatlarının məhdudluğunu uyğun olaraq qiymətləndirərək neft gəlirlərinin heç olmasa bir hissəsinin birbaşa əhaliyə paylanmasını dəstəkləmir. Rəspondentlər hesab etmirlər ki, neft bonuslarının birbaşa paylanması adamlarda neft gəlirlərinin idarə edilməsi siyasətinə maraq oyada bilər. Bu rəyin üstünlük təşkil etməsi də təəccüb doğurur.

12. Azərbaycan Neft Fondunun fəaliyyətini qiymətləndirin:

1. Mövcud şəraitə uyğundur və müəyyən dərəcədə səmərəlidir13
2. Təkmilləşməyə ehtiyacı var29
3. Neft Fondu lövhədir, hər şeyi isə Prezident Administrasiyası həll edir57
4. Cavab verməyə çətinlik çəkirəm1

Sorğu iştirakçılarının yalnız 13 %-i Neft Fondunun fəaliyyətini faydalı və mövcud şəraitə uyğun, əlavə olaraq 29 % onun təkmilləşdirilməsini zərurui hesab edir. Lakin ekspertlərin yarısından çoxu Neft Fondunun yalnız «titul lövhəsi» olması və bütün məsələlərin Prezident Administrasiyasında həll olunması kimi tənqidi fikirlə razıdır.

13. Neft Fondundan maliyyələşdirilən istiqamətlər üzrə xərclərin səmərəliliyini 5 ballı şkala üzrə qiymətləndirin (1 – aşağı, 5 – yüksək).

Xərclərin istiqaməti	Qiymət					Bilmirəm	Orta qiymət
	1	2	3	4	5		
1. Qaçqın və köçkünlərin sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması	12	25	28	17	8	10	2,8
2. Oğuz-Qəbələ - Bakı su kəmərinin çəkilməsi	8	18	20	23	21	10	3,3
3. Dövlət İnvestisiya Şirkətinin nizamnamə kapitalının maliyyələşdirilməsi	12	15	21	19	10	23	3,0
4. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin çəkilməsi (Azərbaycanın payının maliyyələşdirilməsi)	4	3	24	25	34	10	3,9
5. Samur-Abşeron kanalının rekonstruksiya edilməsi	6	17	25	22	12	18	3,2
6. Bakı - Tbilisi - Qars yeni dəmir yolu layihəsi	5	6	18	30	25	16	3,2
7. 2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramının maliyyələşdirilməsi	4	9	13	22	42	10	4,0
8. AÇG üzrə layihədə ARDNŞ-in iştirak payının tənzimlənməsi	14	11	15	26	7	27	3,0

Diqqəti o məsələ cəlb edir ki, respondentlərin təxminən dörddə birinin AÇG layihəsində Azərbaycanın payının maliyyələşdirilməsi, eləcə də Dövlət İnvestisiya Şirkətinin nizamnamə kapitalının formalaşması üçün Neft Fondundan vəsaitin ayrılması haqqında yetərinə məlumatı yoxdur və ona görə də onlar qiymətləndirmədən yayınmışlar. Neft Fondunun maliyyələşdirdiyi digər layihələrdən ən yüksək qiymətə gənclərin xaricdə təhsil alması üzrə dövlət proqramının dəstəklənməsi və BTC-də Azərbaycanın öhdəliklərinin ödənilməsi layihələri layiq görülmüşdü. Səmərəliliyin qiymətləndirilməsinin orta səviyyəsi su layihələrinin maliyyələşdirilməsi üzrə qeyd olunmuşdu. Təəccüblü olsa da, ekspertlər səmərəliliyin ən aşağı qiymətini qaçqınlara və məcburi köçkünlərə yardım üzrə proqramın maliyyələşdirilməsinə vermişlər.

14. Sovet vaxtında Əmanət Kassasına yatırılmış pulların Neft Fondu vəsaitləri hesabına əhaliyə təxirə salınmadan qaytarılması başlanmalıdır mı?

1. Bəli.....59
2. Xeyr.....24
3. Cavab verməyə çətinlik çəkirəm.....17

Respondentlərin əksəriyyətinin neft gəlirlərinin bir hissəsinin əhaliyə birbaşa paylanması ideyasını bölüşdürmədiyinə baxmayaraq, elə həmin əksəriyyət də keçmiş sovet əmanət kassalarında əhalinin qiymətdən düşmüş əmanətlərinin Neft Fondu vəsaitindən ödənilməsi ideyasını dəstəkləmişdir.

15. Neft gəlirlərinin idarə edilməsi səmərəliliyini hansı tədbirlər artırabilir?

1. Neft Fondunun fəaliyyəti üzərində parlament nəzarətinin artırılması 50
2. Neft Fondunun idarə heyətinə ictimaiyyətin nüfuzlu nümayəndələrinin daxil edilməsi 59
3. Neft Fondunun vəsaitləri hesabına bütün dövlət sifarişləri üzrə bütün podratçıların rüblük maliyyə hesabatlılığı və xərclər haqqında ətraflı informasiyanın əlçatanlığı 40
4. Bu və ya digər layihələrin həyata keçirilməsi üçün bütün böyük xərclərin məqsədəuyğunluğunun aşkar müzakirəsi 48
5. Başqa, qeyd edin..... 16

Cavabların paylanmasından göründüyü kimi, respondentlərin ən çox dəstəyini Neft Fondunun İdarə Heyətinə vətəndaş cəmiyyətinin nüfuzlu nümayəndələrinin daxil edilməsi haqqında təklif almışdır. Sorğu iştirakçıları bu və ya digər iri proqramların maliyyələşdirilməsi haqqında qərar qəbul olunarkən parlament nəzarətinin gücləndirilməsi, şəffaflığın artırılması və ictimai debatların keçirilməsini təxminən eyni dərəcədə dəstəklədiklərini bəyan etmişlər. Respondentlərin öz təklifləri arasında diqqəti cəlb edənlər bunlar olmuşdur:

- demokratikləşmənin sürətləndirilməsi;
- bütün qeyd edilən tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi;
- ictimai nəzarətin və monitoringin gücləndirilməsi.

NƏTİCƏLƏR:

1. Sorğu iştirakçılarının yalnız 13 %-i Neft Fondunun fəaliyyətini faydalı və mövcud şəraitə uyğun, əlavə olaraq 29 % onun təkmilləşdirilməsini zərurui hesab edir. Lakin ekspertlərin yarısından çoxu Neft Fondunun yalnız «titul lövhəsi» olması və bütün məsələlərin Prezident Administrasiyasında həll olunması kimi tənqidi fikirlə razıdır. Neft Fondunun fəaliyyətinə belə

münasibət, görünür ki, ekspertlərin məlumatlılığının aşağı səviyyədə olması və eləcə də neft gəlirlərinin necə xərclənməsinə mənfi münasibətlə izah olunur, bu da, məlum olduğu kimi, Neft Fondunun səlahiyyətinə aid deyil. İstənilən halda, görünür, Neft Fondunun rəhbərliyi vətəndaşların məlumatlandırılmasını gücləndirməlidir.

2. Ekspertlərin əksəriyyəti (60%) Azərbaycanın neft gəlirlərinin idarə edilməsi üzrə siyasətini qeyri-məqbul sayır. 18 % əksinə olaraq onu uğurlu hesab edir. 22 % vəziyyəti birmənalı səciyyələndirməyə çətinlik çəkmişdir.
3. Yalnız 8 sorğu iştirakçısı qeyd etmişdir ki, həm neft gəlirlərin daxil olması, həm də onların xərclənməsi sahəsində yürüdülmən siyasət geniş ictimaiyyət üçün şəffafdır. Əlavə olaraq 39% yalnız neft gəlirlərinin daxil olması sahəsində yürüdülmən siyasəti şəffaf hesab edir, bu vəsaitlərin xərclənməsi isə məlumatlandırmanın və ictimaiyyət tərəfindən nəzarətin yetərinə olmadığı şəraitdə həyata keçirilir. Ancaq ekspertlərin təxminən yarısı hesab edir ki, Azərbaycanda daha çox şəffaflığın imitasiyası müşahidə olunur, halbuki bu sahədə olan bütün həqiqətən vacib informasiya ictimaiyyətdən gizlədilir.
4. Neft Fondunun maliyyələşdirdiyi layihələrdən ən yüksək qiymətə gənclərin xaricdə təhsil alması üzrə dövlət proqramının dəstəklənməsi və BTC-də Azərbaycanın öhdəliklərinin ödənilməsi layihələri layiq görülmüşdü. Səmərəliliyin qiymətləndirilməsinin orta səviyyəsi su layihələrinin maliyyələşdirilməsi üzrə qeyd olunmuşdu. Təəccüblü olsa da, ekspertlər səmərəliliyin ən aşağı qiymətini qaçqınlara və məcuburi köçkünlərə yardım üzrə proqramın maliyyələşdirilməsinə vermişlər. Diqqəti o məsələ cəlb edir ki, respondentlərin təxminən dördədən birinin AÇG layihəsində Azərbaycanın payının maliyyələşdirilməsi, eləcə də Dövlət İnvestisiya Şirkətinin nizamnamə kapitalının formalaşması üçün Neft Fondundan vəsaitin ayrılması haqqında yetərinə məlumatı yoxdur.
5. Respondentlərin dördə üç hissəsi qeyd etmişdir ki, təbii ehtiyatların hasilatından əldə edilən gəlirlərin şəffaflığı təşəbbüsü onun bütün pozitivliyi ilə yanaşı bu gəlirlərin xərclənməsində lazımi şəffaflığı təmin etmir.
6. Sorğu iştirakçıları neft gəlirlərinin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılmasını ən çox QHT Koalisiyası, eləcə də Parlament, Hesablama Palatası və KIV-lərin fəallığının artması ilə əlaqələndirirlər. Ekspertlər neft gəlirlərinin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılması prosesində həmkarların və Milli Bankın potensialının qiymətləndirilməsində çətinlik çəkmiş və onu çox aşağı səviyyədə qiymətləndirmişlər. Respondentlərin dəstəyini ən çox Neft Fondunun idarə Heyətinə vətəndaş cəmiyyətinin nüfuzlu nümayəndələrinin daxil edilməsi haqqında təklif almışdır. Sorğu iştirakçıları bu və ya digər iri proqramların maliyyələşdirilməsi haqqında qərar qəbul edilərkən parlament nəzarətinin gücləndirilməsi, eləcə də şəffaflığın artırılması və ictimai debatların keçirilməsini təxminən eyni dərəcədə dəstəklədiklərini bəyan etmişlər.

7. Neft gəlirləri ölkə üçün təkcə xeyir deyil, o həm də neqativ hallarla müşayiət olunur. Belə hallar sırasında ekspertlər neft gəlirlərindən maliyyələşdirilən infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi zamanı qiymətlərin əsası olmadan artırılması ilə birbaşa bağlı mənfi halları, eləcə də bunu müşayiət edən korrupsiya və digər sui-istifadə hallarını və ictimai tələbatın olmadığı obyektlərin tikintisini birinci yerlərə çıxarırlar. Mənfi halların ikinci qrupu institusional xarakterlidir, yəni inflyasiya, yerli mal istehsalçılarının rəqabətədavamlılığını zəiflədən milli valyutanın məzənnəsinin həddən artıq yüksəlməsi və islahatların ləngiməsi.
8. Neft gəlirlərinin prioritet xərclənməsi sahələri arasında sorğu iştirakçıları birinci yerə təhsili qoymuşlar. İkinci yeri ekspertlər kiçik və orta sahibkarlığa ayırmışlar. Üçüncü yeri respondentlər aqrar sektorun dəstəklənməsinə ayırmışlar. Bir qədər təəccüb doğuran fakt ondan ibarət olmuşdur ki, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin artırılması və ekologiyaya ayrılan xərclər prioritet sahələr sırasında olmamış, qaçqınlara yardım, mədəniyyət, binaların tikintisi və idman respondentlərin ən az dəstəyini almışdır. Ekspertlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatlarının məhdudluğunu uyğun olaraq qiymətləndirərək neft gəlirlərinin heç olmasa bir hissəsinin birbaşa əhaliyə paylanması ideyasını dəstəkləmir. Enerji ehtiyatlarının qiymətinin aşağı düşməsi şəraitində bunun üçün imkan yoxdur. Lakin respondentlərin əksəriyyəti bu halda Neft Fondu vəsaitlərindən əhalinin keçmiş sovet əmanət kassalarında olan əmanətlərinin ödənilməsi ideyasını dəstəkləmişdir.

FOKUS-QRUP TƏDQİQATLARININ NƏTİCƏLƏRİ

Tədqiqat proqramının məqsədləri və qısa təsviri

Məlumdur ki, Azərbaycan neft və qaz layihələrinin həyata keçirilməsindən çox böyük gəlirlər əldə edir. Onlar yaradılmış Neft Fondunda toplanır və oradan da transfer vasitəsilə büdcəyə və eləcə də prioritet layihələrin birbaşa maliyyələşdirilməsinə (qaçqınlar üçün qəsəbələrin salınması, Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması, Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəmərinin və Bakı-Tbilisi-Kars dəmir yolunun tikintisi və s.) xərclənir. Gənclərin xaricdə təhsil alması və tibbin inkişaf etdirilməsi proqramlarının maliyyələşdirilməsinə başlanılıb.

Ancaq prioritet istiqamətlərin seçilməsi və Neft Fondu vəsaitlərinin xərclənməsi ilə bağlı konkret qərarlar hökumət tərəfindən ictimaiyyətlə lazımi müzakirələr aparılmadan həyata keçirilir. Adamlar bu qərarların nə dərəcədə əsaslandırılmış olduğunu, ayrılmış vəsaitin səmərəli və dəqiqliklə aidiyyəti üzrə xərclənilib-xərclənmədiyini bilmirlər. Fokus qrupun məqsədi müzakirə olunan problem üzrə elə müxtəlif fikirlər aşkar etmək idi ki, onlar əsasında Neft Fondu vəsaitlərinin xərclənməsi şəffaflığının təkmilləşdirilməsi və ictimaiyyətin bu prosesdə iştirakı ilə bağlı müxtəlif təkliflərin işlənilib hazırlanması mümkün olsun.

Bununla bağlı olaraq 2008-ci ilin noyabr-fevral aylarında FAR Centre-nin həyata keçirdiyi layihə çərçivəsində neft gəlirlərindən istifadə olunması problemi üzrə fokus qrup üsulu ilə müxtəlif əhali qruplarının rəyi haqqında tədqiqat aparılmışdır (rəhbər – fəlsəfə elmləri namizədi, politoloq Rasim Musabəyov, sosioloq Yaşar Zeynalov. Hər birində 8-12 nəfər olmaq şərti ilə cəmi 4 fokus qrup keçirilmişdir. Bu fokus qruplar aşağıdakı iştirakçıları əhatə etmişdir :

5. Gənclər;
6. Qaçqınlar;
7. Müəllimlər;
8. İşsizlər, imkansızlar.

Müzakirələr əvvəldən işlənilib hazırlanmış və razılaşdırılmış ssenariyə uyğun olaraq orta hesabla 1,5-2 saat ərzində davam etdirilmişdir. Fokus qrupların gedişi audioyazı formasında lentə alınmış və oxunandan sonra geniş stenoqramma şəklində təqdim olunmuşdur.

Müzakirə iştirakçılarının söylədiyi fikirlərdən ən səciyyəvi və təkrar olunanlar seçilmişdir. Eyni zamanda bir-birinə zidd və ya orijinal qiymətlər və təkliflər qeyd olunmuşdur. Bu və ya digər qrupda mövqe, eləcə də bütün tədqiqat iştirakçılarının müzakirə olunan hər bir sual üzrə üstünlük təşkil edən fikri üst-üstə düşən və ya

mahiyyətinə görə bir-birinə yaxın olan fikirlərin toplanması yolu ilə müəyyən edilmişdir.

İştirakçıların fikirləri və onların qiymətləri

1. Bu görüşə qədər Siz Neft Fondunun mövcudluğu və onun hansı məqsədlə yaradıldığı haqqında eşitmisinizmi?

Fokus qrup iştirakçılarının əksəriyyəti Neft Fondu haqqında eşitmişdilər. Gənclər və müəllimlərin daha dəqiq təsəvvürləri var idi, halbuki qaçqınlar və işsizlər bu haqda ya ümumiyyətlə eşitməmiş və ya olduqca zəif və qeyri-müəyyən informasiyaya malik olmuşlar.

Səslənən rəylər:

- Bu, neft gəlirlərinin toplanması üçün lazımlı qurumdur. Fond vəsaitlərin hansısa sektorlara yenidən bölüşdürülməsi, eləcə də qiymətlərin aşağı düşdüyü və maliyyə böhranının olduğu halda sabitləşmə üçün nəzərdə tutulmuşdur (*gənclər birliyinin funksioneri, 24 yaş*).

- Bilirəm ki, bir çox neft ölkələrində belə qurumlar mövcuddur. Toplanmış vəsaitlər, əsasən, büdcə kəsirinin aradan qaldırılmasına istiqamətləndirilir. Fond iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinə xidmət edir. (*Bakı Slavyan Universitetinin tələbəsi, 19 yaş*)

- Əsasən, bu vəsaitlər gələcək nəsil üçün toplanmalıdır. (*Milli Aviasiya Akademiyasının kursantı, 21 yaş*)

- Eşitmişəm, ancaq Fondun fəaliyyəti haqqında məlumatım azdır. Bilirəm ki, o, qaçqınlara kömək edir. (*Ağdam qaçqını, 1963-cü il təvəllüdlü*)

- Eşitmişəm ki, qaçqınlar üçün yaşayış məntəqələrinin tikintisinə Neft Fondundan vəsait ayrılmışdı. Ondan çox şey gözləyirik. Lakin təəssüf ki, Fond haqqında məlumat azdır. Yaxşı olardı ki, bununla bağlı tədbirlər keçirilsin, nə qədər və haradan gəlir əldə edildiyi, hara və hansı sahələrə xərcləndiyi haqda ictimaiyyətə informasiya verilsin. (*Ağdam qaçqını, Gender Mərkəzinin fəalı, 1955-ci il təvəllüdlü*)

- Fond da neftin satışından əldə edilən gəlirlər toplanır. O, investisiya qoyuluşu ilə də məşğul olur. (*Kişi- Bakı şəh. lisey müəllimi, 33 yaş*)

- Fond haqqında eşitmişəm. Vəsait xərclənir, amma işdə yaxşı heç bir şey yoxdur. (*qadın-Bakı şəh. orta məktəb müəllimi, 61 yaş*)

- 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda belə fond artıq mövcud idi. O, neftin satışından əldə edilən vəsaitin toplanması üçün nəzərdə tutulmuşdu. (*qadın-türk liseyinin müəllimi, 60 yaş*)

- Onun mövcudluğu haqqında eşitmişəm, ancaq bilmirəm ki, bu fond nə üçündür. *(qadın- işsiz, 1984-cü il təvəllüdlü)*
- Eşitmişəm ki, Fond müxtəlif investisiya layihələri həyata keçirir. *(kişi- işsiz, 1969-cu il təvəllüdlü)*
- Fond haqqında eşitmişəm, ancaq bilmirəm ki, orada toplanan vəsait necə və hara paylanır. *(kişi-işsiz, 1972-ci il təvəllüdlü)*

2.Dövlətin pullarını bu Fond da toplamaq düzgündürmü və onun əhalinin sosial ehtiyaclarına xərclənməsi daha yaxşı olmazdı mı?

Fokus qrup iştirakçılarının əksəriyyəti də neft gəlirlərini boş-boşuna xərcləmək meyli nümayiş etdirməmişlər. Bununla yanaşı, belə sağlam düşüncəni əhalinin hətta sosial dəstəyə kəskin ehtiyacı olan qrupları (qaçqınlar, işsizlər) göstərmişlər.

Səslənən rəylər:

- Bəlkə də, toplanmış vəsaiti əhalinin sosial ehtiyaclarına xərcləmək lazımdır, ancaq buna qədər iqtisadçılar lazımi ölçülər və tədqiqatlar aparmalıdır ki, bütün vəsait xərclənməsin və inflyasiyanın səviyyəsi aşağı ensin. *(gənclər birliyinin funksioneri, 24 yaş)*
- Bu vəsaiti dağıtmaq olmaz. Dövlət vəsaitini gələcəkdə maliyyə böhranlarının aradan qaldırılması üçün toplamaq düzgündür. Əhalinin sosial tələbatını başqa yollarla da ödəmək olar. *(gənc qız, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin tələbəsi, 19 yaş)*
- Onları hara gəldi xərcləmək lazım deyil, onları investisiya kimi qoymaq lazımdır, belə ki tezliklə neft tükənəcək. *(Bakı Slavyan Universitetinin tələbəsi, 19 yaş)*
- Vəsait orada toplanmalıdır. Onları əhalinin sosial ehtiyaclarına xərcləmək lazımdır, ancaq hamısını yox. Güman var ki, onları oğurlamağa başlayacaqlar. *(Bakı Dövlət Universitetinin tələbəsi, 21 yaş)*
- Bu vəsaiti qaçqınlara xərcləmək və onların şəraitini yaxşılaşdırmaq yaxşı olardı, eləcə də əlavə gəlir əldə etmək üçün onu sərmayə kimi qoymaq lazımdır. Burada vəsaiti toplamaq düzgündür. *(kişi-Ağdam qaçqını, qaynaqçı, 1988-ci il təvəllüdlü)*
- Vəsaiti toplamaq düzgündür. Müəyyən yerlərə, əhalinin sosial ehtiyaclarına xərcləmək lazımdır. *(qadın-Ağdam qaçqını, 1963-cü il təvəllüdlü)*
- Vəsaiti toplamaq düzgündür, həm də onun bir qismini imkansızlara vermək lazımdır. Torpaqlarımız geri qaytarıldıqdan sonra pulları ora xərcləmək lazımdır. Ancaq ehtiyatda pul olmalıdır. *(qadın-Ağdam qaçqını, Gender Mərkəzinin fəali, 1955-ci il təvəllüdlü)*
- Əvvəl bu vəsaiti əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına xərcləmək lazımdır, sonra isə toplamaq. *(qadın-Dağlıq Qarabağ qaçqını, 1951-ci il təvəllüdlü)*
- Təhsilə daha çox vəsait ayırmaq lazımdır. *(qadın- Qadın Universitetinin müəllimi, 46 yaş)*

- Əvvəl bu vəsaiti müəyyən məqsədlərə və sahələrə xərcləmək, sonra isə toplamaq lazımdır. *(qadın-türk liseyinin müəllimi, 60 yaş)*
- Bu pulları əhalinin ehtiyacı olan və imkansız təbəqəsinə vermək lazımdır (xəstələrə, işsizlərə). *(qadın-işsiz, 1968-ci il təvəllüdlü)*
- Vəsaitləri Fondada toplamaq çox yaxşı ideyadır, ancaq eyni zamanda əhalinin yoxsul təbəqələri haqqında unutmamaq olmaz. *(kişi- işsiz, 1969-cu il təvəllüdlü)*
- Vəsaitləri Neft Fondunda toplamaq və onları zəruri məqsədlərə ayırmaq düzgündür. *(qadın- işsiz, 1960-cı il təvəllüdlü)*
- Toplamaq düzgündür, eləcə də müəyyən hissəsini yoxsullara vermək lazımdır. *(kişi-, işsiz, 1974-cü il təvəllüdlü)*

3. Sizcə Neft Fondunun vəsaitini ilk növbədə hansı sosial məqsədlərə istiqamətləndirmək lazımdır?

Fokus qrup iştirakçılarının göstərdiyi prioritetlər aşağıdakılardır: iş yerləri, ordunun möhkəmləndirilməsi, qaçqınların təmin olunması, təhsil. Bununla yanaşı, silahlı qüvvələrin möhkəmləndirilməsi haqqında hamıdan çox dövlət tərəfindən göstərilən sosial yardıma çox ehtiyacı olan qaçqınların özü danışırdı.

Səslənən rəylər:

- İctimaiyyət bu Fondun xərcləri haqqında məlumatlandırılmalıdır. Vəsaiti təhsil, idman və səhiyyəyə istiqamətləndirmək lazımdır. *(gənclər birliyinin funksioneri, 24 yaş)*
- Müasir məktəblərin tikintisinə. *(Bakı Dövlət Universitetinin tələbəsi, 20 yaş)*
- Sənayenin inkişafına istiqamətləndirmək lazımdır. *(Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin magistri, 24 yaş)*
- Vəsaiti sosial sahələrə, qaçqınlara və məcburi köçkünlərə istiqamətləndirmək lazımdır. Sonra isə gəlir verən sahələrə. *(kişi-Ağdam qaçqını, qaynaqçı, 1988-ci il təvəllüdlü)*
- Qaçqınlar və işsizlər üçün iş yerləri açmaq lazımdır *(qadın-Ağdam qaçqını, 1987-ci il təvəllüdlü)*
- Mən də hesab edirəm ki, iş yerləri açmaq lazımdır, ancaq ən əsas odur ki, ordunu möhkəmləndirmək, yeni silah almaq, hərbiçilərin şəraitini yaxşılaşdırmaq və torpaqlarımızı geri qaytarmaq lazımdır. Sonra məcburi köçkünlərin və yoxsulların həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq lazımdır. Onları pulsuz müalicə ilə təmin etmək lazımdır. Tələbələrin şəraitini və təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq lazımdır. *(qadın – Ağdam qaçqını, texnoloq, 1956-cı il təvəllüdlü)*
- Hərbi sahəyə, uşaq bağçalarına və yeni məktəb və xəstəxanaların açılmasına xərcləmək lazımdır. Qaçqınları doğma yerlərinə qaytarmaq və yeni iş yerləri açmaq. *(qadın-Kəlbəcər qaçqını, tibb bacısı, 1949-cu il təvəllüdlü)*

- Qaçqınlar üçün qəsəbələr salınıb, ancaq eləcə də yeni iş yerləri açmaq lazımdır. Bəzi qaçqınlar deyirlər ki, Neft Fondundan ayrılan yardım əvəzinə hansısa müəssisələr açsalar, daha yaxşı olar, və onda biləcəyik ki, daimi iş yerimiz var və biz ailəmizi dolandıra biləcəyik. Təklif olunan yardım isə ancaq bir həftəyə çatır. Eləcə də ordunu möhkəmləndirmək və hərbiçilərin şəraitini yaxşılaşdırmaq lazımdır. (*qadın-Ağdam qaçqını, Gender Mərkəzinin fəalı, 1955-ci il təvəllüdlü*)

- Vəsaiti təhsilə istiqamətləndirmək lazımdır. Bu bizim gələcəyimizdir. Sonra sosial sahələrə, qaçqınlara, məcburi köçkünlərə. (*qadın-Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun müəllimi, 59 yaş*)

- Kənd təsərrüfatına kreditlər ayırmaq və təhsilə investisiya qoymaq və yalnız lazımlı ixtisaslara. (*kişi, Azərbaycan Slavyan Universitetinin müəllimi, 30 yaş*)

- Təhsil sahəsinə və regional məktəblərin qurulmasına. Sonra pensiyaçılara və uşaq evlərinə. (*qadın, Qadın Universitetinin müəllimi, 46 yaş*)

- İlk növbədə vəsaiti əhalinin xəstə və yoxsul təbəqələrinə istiqamətləndirmək lazımdır. (*qadın-işsiz, 1984-cü il təvəllüdlü*)

- Vəsaiti uşaqlara və əlillərə yönəltmək lazımdır. Yeni iş yerləri açmaq, əlil və işsizləri işlə təmin etmək. (*kişi-işsiz, 1969-cu il təvəllüdlü*)

4. Bəzi ərəb ölkələrində neft gəlirlərinin bir hissəsi birbaşa vətəndaşlara paylanır (uşaq doğularkən, təhsilə, evlərin tikintisinə və s.) Siz hesab etmirsiniz ki, bunu Azərbaycanda da etmək olar?

Bu ideyanın bir çox iştirakçılarda müsbət reaksiyaya səbəb olduğuna baxmayaraq, əksəriyyətdə bu fikir bizdə neftin az olması, pulların israf olunması və, güman ki, adamlara çatmayacağı haqda şəkk-şübhəli qeydlərlə müşayiət olunurdu. Bir sözlə, Azərbaycan şəraitində neft gəlirlərinin bir hissəsinin birbaşa vətəndaşlara paylanması real deyil. Neft gəlirlərinin birbaşa paylanmasında ən böyük pay doğulan uşaqlara münasibətdə müşahidə olunur, belə ki, gələcəkdə neft sərvətlərindən onlara pay çatsın.

Səslənən rəylər:

- Dövlət vətəndaşlar üçün hesablar açsaydı və insan resurslarına investisiya qoysaydı yaxşı olardı. (*gənclər birliyinin funksioneri, 24 yaş*)

- Olar, ancaq bizim ölkədə yox. (*Milli Aviasiya Akademiyasının kursantı, 21 yaş*)

- Yaxşı olardı ki, gələcəkdə də belə olsun. Çox yaxşı ideyadır. Uşaq böyüyəndən sonra biləcək ki, pullarla nə etsin, ailənin vəziyyəti çox ağır olsa, o, kənarda kömək axtarmayacaq, bu pullardan istifadə edəcək. (*Bakı Dövlət Universitetinin tələbəsi, 21 yaş*)

- Çox yaxşı ideyadır. Bizim ölkədə də belə etmək lazımdır, heç olmasa uşaqlara münasibətdə. (*qadın, Ağdam qaçqını, 1956-cı il təvəllüdlü*)

- Yaxşı ideyadır, xüsusilə qocalara, tək adamlara münasibətdə. *(qadın, Kəlbəcər qaçqını, 1962-ci il təvəllüdlü)*
- Bunu gənc ailələrə münasibətdə etmək lazımdır. *(qadın-Ağdam qaçqını, Gender Mərkəzinin fəalı, 1955-ci il təvəllüdlü)*
- Yaxşı olardı, ancaq bizdə belə etməzlər. *(qadın-Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun müəllimi, 59 yaş)*
- Bu mümkün deyil. Bizdə əhali çoxdur, hamıya çatmaz. *(kişi-Bakı şəh. liseyinin müəllimi, 33 yaş)*
- Belə təcrübələr çoxdur. Bizim gəlirlər məhduddur və hamıya çatmaz. *(kişi, Azərbaycan Slavyan Universitetinin müəllimi, 30 yaş)*
- Bu vacibdir, xüsusilə yeni doğulmuş uşaqlara münasibətdə. *(qadın-işsiz, 1963-cü il təvəllüdlü)*
- Özlərinə ev tikmək üçün ailələrə paylamaq lazımdır. *(qadın- işsiz, 1968-ci il təvəllüdlü)*
- Burada da belə etmək yaxşı olardı, ancaq bizdə qanunlar işləmir, və məlum deyil ki, necə yerinə yetiriləcək. *(qadın- işsiz, 1974-cü il təvəllüdlü)*
- Hansı vətəndaş neftdən gəlir almalıdır. Hər birinin bankda hesabı olmalıdır və pullar orada yığılmalıdır. *(kişi- işsiz, 1979-cu il təvəllüdlü)*

5. Hökumətdən Neft Fondunun vəsaiti hesabına sovet dövrünün qiymətsizləşdirilmiş əmanətlərinin ləngimədən ödənilməsini tələb etmək düzgündürmü?

Fokus qrupun mütləq əksəriyyəti hesab edərək ki, bu ədalətlidir və dövlətin əhali qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirməyə imkanları var, bu təklifi dəstəkləmişdir.

Səslənən rəylər:

- Dövlət bunu etməlidir. *(gənclər birliyinin funksioneri, 24 yaş)*
- Vəsaitimiz çatır və bunları qaytarmaq lazımdır. Mexanizm lazımdır. *(Bakı Dövlət Universitetinin tələbəsi, 21 yaş)*
- Geri qaytarmaq lazımdır. Bu, əhalinin maddi rifahına təsir edəcək. *(Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin magistrı, 24 yaş)*
- Hökumətdən adamlara qiymətsizləşdirilmiş əmanətlərin qaytarılmasını tələb etmək lazımdır. *(kişi-Ağdam qaçqını, 1984-cü il təvəllüdlü)*
- Hökumətdən tələb etmək lazımdır. Ancaq kim bu gün bunu edir? Heç kim. *(qadın-Ağdam qaçqını, 1963-cü il təvəllüdlü)*

- Düzgün ideyadır. Bu məsələ bir neçə dəfə qaldırılmışdı, amma adamlara onların pullarını vermədilər. Biz hamımız bunu tələb etməliyik. *(qadın- Ağdam qaçqını, 1956-cı il təvəllüdlü)*
- Bizim özümüzün pulları əmanət kassalarında batdı. İstərdik ki, onlar qaytarılsın. *(qadın- Ağdam qaçqını, 1951-ci il təvəllüdlü)*
- İmkan varsa, adamlara əmanətləri qaytarmaq lazımdır. *(kişi, Beynəlxalq Universitetin müəllimi, 44 yaş)*
- Qaytarmaq lazımdır. Tələb etmək lazımdır. *(qadın, Qadın Universitetinin müəllimi, 46 yaş)*
- Bu pulları ilk növbədə qocalara və aztəminatlı ailələrə qaytarmaq lazımdır. *(qadın, musiqi məktəbinin müəllimi, 49 yaş)*
- Bəli, hökumətdən bu pulların qaytarılmasını tələb etmək lazımdır. *(qadın-işsiz, 1984-cü il təvəllüdlü)*
- Hesab edirəm ki, bu pulları birbaşa onlara ehtiyacı olan kasıb adamlara vermək lazımdır. *(qadın-işsiz, 1974-cü il təvəllüdlü)*
- Hökumətdən bu pulların verilməsini tələb etmək lazımdır. *(kişi-işsiz, 1969-cu il təvəllüdlü)*
- Görün nə qədər adam bu pulları qazanıb və banka qoyub, onlar isə batdılar. Onları qaytarmaq lazımdır. *(kişi-işsiz, 1964-cü il təvəllüdlü)*
- Əmanəti olanlar onların geri qaytarılmasını istəyirlər. Mənim əmanətim yox idi, ona görə də geri qaytarmaqdansa kasıb adamlara vermək yaxşıdır. *(kişi-işsiz, 1972-ci il təvəllüdlü)*

6. Neft Fondunun vəsaitini xərcləsək, onda neft tükənəndə və ya enerji ehtiyatlarının qiyməti kəskin aşağı düşəndə nəyin hesabına yaşayacağıq?

Çoxları təsəvvür etmir ki, nə olacaq və ya ümid edirlər ki, onların yaşadığı dövr üçün neft və qaz çatacaq. Başqaları iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunu, xüsusilə kənd təsərrüfatını və turizmi inkişaf etdirməyi, özəl sahibkarlığın inkişafını dəstəkləməyi təklif edirlər. Mövcud neft gəlirlərindən daha qənaətlə və rəşional istifadə etmək, onları təhsilə və insan kapitalına qoymaq haqqında ağıllı təkliflər səslənmişdi.

Səslənən rəylər:

- Biznesin inkişafına diqqət ayırmaq lazımdır. İdxalı azaltmaq. Vəsaiti təhsilə və insan kapitalına qoymaq lazımdır. *(gənclər birliyinin funksioneri, 24 yaş)*
- Artıq bu gün vəsaiti qeyri-neft sektoru, elm və səhiyyəyə qoymaq lazımdır. *(Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin tələbəsi, 19 yaş)*

- Artıq indi bu haqda düşünmək lazımdır. Vəsaiti sənaye, informasiya texnologiyası və təhsilə qoymaq lazımdır. *(Azərbaycan Slavyan Universitetinin tələbəsi, 19 yaş)*
- Vəsaiti təhsil və turizmə qoymaq lazımdır. Turizmin inkişafı üzrə vahid dövlət proqramı olmalıdır. *(Bakı Dövlət Universitetinin tələbəsi, 21 yaş)*
- Az xərcləməyə çalışmaq lazımdır. *(qadın-Ağdam qaçqını, 1987-ci il təvəllüdlü)*
- Neft tükənsə, bizim yaxşı torpaqlarımız var, xüsusilə Qarabağda və orada kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək olar. *(qadın-Ağdam qaçqını, 1963-cü il təvəllüdlü)*
- Ümid edirəm ki, neft heç vaxt tükənməyəcək. Mənə elə gəlir. *(qadın-Kəlbəcər qaçqını, tibb bacısı, 1949-cu il təvəllüdlü)*
- Onunla razıyam ki, neft tükənməyəcək, amma Fond da pul saxlamaq lazımdır. Nə vaxtsa bu pullar bizə lazım olacaq. *(qadın-Kəlbəcər qaçqını, tibb bacısı, 1962-ci il təvəllüdlü)*
- Ən yaxşısı öz istehsalını qaydaya salmaqdır ki, sonra müstəqil yaşayasan. Məsələn, kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək. *(qadın, Qadın Universitetinin müəllimi, 46 yaş)*
- Artıq bu gün kənd təsərrüfatına və başqa sahələrə investisiya qoymaq lazımdır. *(qadın, Beynəlxalq Universitetin laborantı, 28 yaş)*
- Kənd təsərrüfatını və heyvandarlığı inkişaf etdirmək. Qızıl, pambıq və başqa ehtiyatlar var. *(kişi-işsiz, 1969-cu il təvəllüdlü)*
- Bir çox ehtiyatlar var. Məsələn, balıqçılığı inkişaf etdirmək. *(kişi-işsiz, 1974-cü il təvəllüdlü)*
- Yaxşı gəlir əldə etmək üçün pulları istehsala investisiya kimi qoymaq lazımdır. Körpü və yolların tikintisindən gəlir əldə etmək olmaz. Kənd təsərrüfatını və yeni texnologiyaları inkişaf etdirmək lazımdır. *(kişi-işsiz, 1972-ci il təvəllüdlü)*

Nəticə

Əhalinin Neft Fondu haqqında məlumatlılığı aşağı səviyyədədir. Çoxlarının onun mövcudluğu haqqında eşitməsinə baxmayaraq, onlar olduqca zəif və qeyri-müəyyən informasiyaya malikdir. Fokus qrup iştirakçıları üçün əksəriyyəti neft gəlirlərini israf etməyə meyllərini nümayiş etdirməmişdir. Neft gəlirlərindən maliyyələşdirilmək üçün prioritet sahələr kimi aşağıdakıların adları çəkilib: iş yerləri, ordunun möhkəmləndirilməsi, qaçqınların yerləşdirilməsi, təhsil. Neft gəlirlərinin bir qisminin əhaliyə birbaşa paylanması ideyası bir çox iştirakçılarda müsbət reaksiyaya səbəb olmuş, lakin bu, bizdə neftin az olması, pulların dağıdılması və, güman ki, adamlara çatmayacağı haqda şübhəli qeydlərlə müşayiət olunmuşdu. Neft gəlirlərinin birbaşa paylanmasında ən böyük pay doğulan uşaqlara münasibətdə müşahidə olunmuşdu, belə ki, gələcəkdə neft sərvətlərindən onlara pay çatsın.

Fokus qrupun mütləq əksəriyyəti hesab edərək ki, bu ədalətli və dövlətin əhali qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün imkanları var, təklifi dəstəkləmişdir.

Eyni zamanda fokus qrup iştirakçılarının mütləq əksəriyyəti Neft Fondunun vəsaiti hesabına dövlət əmanət müəssisələrində qiymətsizləşdirilmiş əmanətlərinin ləngimədən ödənilməsi təklifini dəstəkləmişdir. Gələcəkdə neft və qaz yataqlarının tükəndiyi halla bağlı olaraq ona qeyri-neft sektorunun, xüsusilə kənd təsərrüfatı və turizmin inkişaf etdirilməsi və özəl sahibkarlığın təşviq edilməsi vasitəsilə hazır olmaq təklif olunmuşdur. Mövcud neft gəlirlərindən daha qənaətlə və rəasional istifadə etmək, onları təhsilə və insan kapitalına qoymaq haqqında ağıllı təkliflər səslənmişdir.

AZƏRBAYCAN NEFT FONDU: 2001-2007-Cİ İLLƏRDƏ GƏLİRLƏR VƏ YAXIN GƏLƏCƏK ÜÇÜN GÖZLƏNTİLƏR

Sabit Bağirov,

İqtisadi və Siyasi Araşdırmalar Mərkəzi

1. KONTEKST: TARİXƏ QISA EKSKURS

Azərbaycan böyük neft tarixinə malik ölkədir. Məşhur italyan səyyahı Marko Polonun məlumatına görə hələ 13-cü əsrdə Abşeronda bir çox neft quyuları var idi və buradan çıxarılan neft dünyanın bir çox ölkələrinə göndərilirdi. Neft çıxarmaq üçün bu yerlərin sakinləri su quyularına bənzər quyular qazırdılar. Abşeronda sənaye üsulu ilə ilk quyu 1848-ci ildə Bakının yaxınlığında qazılmışdı. Azərbaycanda quyuların qazılması 1870-ci ildə geniş miqyaslı xarakter aldı. Bu, Azərbaycanda ilk neft bumu dövrü idi. 1901-ci ildə 22.5 mln.ton dünya hasilatının 10.979 mln.tonu Azərbaycanda çıxarılmışdı. Sonralar hasilatın səviyyəsi müxtəlif səbəblərdən ya aşağı düşür, ya da yuxarı qalxırdı. Neft hasilatı 23.482 mln.tonluq rekord səviyyəsinə 1941-ci ildə çatdı. 1991-ci ildə müstəqillik əldə olunandan əvvəl hasilatın səviyyəsi 12 mln.ton civarında idi. Sonrakı illərdə hasilat yenə də aşağı düşməyə başladı, nəzərəcarpmaz dərəcədə olsa da, düz 1997-ci ildə Azəri-Çıraq-Günəşli yatağının istismarı başlandı. Bu qrup yataqlar üzrə xarici neft şirkətlərinin konsorsiumu ilə 1994-cü ildə "Hasilatın Pay Bölgüsü" (Prodakşn şəring) növlü ilk neft kontraktı imzalanmışdı. Bu kontraktın imzalanması Azərbaycan tarixində ikinci neft bumunun başlanğıcı oldu. Müqaviləni imzalayan xarici şirkətlər bunlardır: *BP* (Böyük Britaniya), *Amoco* (ABŞ), *Lukoil* (Rusiya), *Pennzoil* (ABŞ), *Unocal* (ABŞ), *Statoil* (Norveç), *McDermott* (ABŞ), *Ramco* (Böyük Britaniya), *TPAO* (Türkiyə), *Delta Nimir* (Səudiyyə Ərəbistanı). Sazişdə Azərbaycan hökumətini ARDNŞ təmsil edir.

Sonrakı illərdə Azərbaycan xarici şirkətlərlə hasilatın pay bölgüsünə dair yeni sazişlər imzaladı. 1-ci əlavədə Azərbaycanın imzaladığı bütün sazişlər təqdim edilir.

Bu müqavilələrin bir neçəsi üzrə kəşfiyyat qazma işləri müsbət nəticə vermədi. Lakin iki yataq üzrə (Azəri-Çıraq-Günəşli və Şah-Dəniz) böyük ehtiyatlar açıldı və onların hasilatına başlandı.

2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DÖVLƏT NEFT FONDU NİYƏ VƏ NECƏ YARADILDI

Qeyd edilən iki yataqdan hasil edilən karbohidroqların satışından ölkəyə böyük gəlirlərin daxil olması gözlənilirdi. Bunlar iki istiqamətə yönəldilə bilərdi: 1) dövlət büdcəsinə, 2) xüsusi hesaba. Bunlar arasında seçim problemi Azərbaycan hökuməti qarşısına 90-cı illərin sonlarında çıxan bir məsələ oldu. Bütün gəlirləri dövlət büdcəsinə yönəltmək məqsədəuyğun görünmürdü, çünki müəyyən illərdə (çox da uzaq olmayan) neft gəlirlərinin həcmi dövlət büdcəsinin gəlirlərindən qat-qat artıq miqdarda gözlənilirdi. Gəlirləri tam şəkildə ayrıca hesaba yönəldib orada saxlamaq da arzu oluna bilməzdi. Çünki ölkənin bir çox sosial və iqtisadi inkişaf problemləri öz həllini tələb edirdi və bunun üçün təbii ki, maliyyə vəsaitləri tələb olunurdu. Bu amillər Azərbaycan hökumətini yuxarıda qeyd edilən hər iki istiqaməti seçməyə vadar etdi. Yəni qərar belə oldu ki, gözlənilən neft gəlirlərinin bir qismi (daha böyük hissəsi) xüsusi hesaba yönəldilsin, qalanı isə dövlət büdcəsinə daxil olsun və buradan müxtəlif sosial və iqtisadi inkişaf məqsədləri üçün istifadə edilsin. Neft gəlirlərinin hansı növlərinin xüsusi hesaba, hansılarının isə dövlət büdcəsinə yönəldilməsinə dair qərarlar barədə aşağıda məlumat verilir. Burada isə qeyd edək ki, gəlirlərin xüsusi hesaba yönəldilməsi ilə iş bitmir, bunların səmərəli idarə edilməsi əsas məsələdir. Bunun üçün isə xüsusi dövlət qurumunun yaradılması tələb olunurdu və məhz bu məqsədlə ölkə prezidentinin 29 dekabr 1999-cu il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu yaradıldı.

Neft Fondunun yaradılması beynəlxalq maliyyə qurumları tərəfindən də tövsiyə edilirdi və bu istiqamətdə onlar Azərbaycan hökumətinə lazımi texniki yardım etmişdilər. Azərbaycan hökumətinin də Neft Fondunun yaradılması məsələsinə ciddi yanaşması qeyd oluna bilər. Fondun yaradılmasından öncə xüsusi tədqiqatlar aparılaraq digər ölkələrin təcrübəsi öyrənilmişdir.

Neft Fondunun vəzifəsi xarici şirkətlərlə neft və qazın kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən əldə olunan gəlirlərin toplanması, etibarlı saxlanması və səmərəli idarə edilməsidir. Fond da toplanan vəsaitlər aşağıdakı məsələlərin həlli üçün istifadə oluna bilər və artıq istifadə edilir:

- makroiqtisadi və büdcə sabitliyinin təmin edilməsi;
- gələcək nəsillər üçün maddi təminatın yaradılması;
- iqtisadi inkişafın təmin edilməsi;
- sosial problemlərin həlli.

3. NEFT FONDUNUN FƏALİYYƏTİNİ TƏNZİMLƏYƏN ƏSAS NORMATİV AKTLAR

ARDNF-nun fəaliyyəti dörd əsas hüquqi aktla tənzimlənir:

- Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 29 dekabr 1999-cu il¹;
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu haqqında Əsasnamə (AR Prezidentinin Fərmanı ilə 29 dekabr 2000-ci il tarixində təsdiq edilib²);
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitinin saxlanması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında Qaydalar. (AR Prezidentinin Fərmanı ilə 19 iyun 2001-ci il tarixində təsdiq edilib³);
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun illik gəlir və xərclər proqramının (bütçəsinin) tərtibi və icrası Qaydaları. (AR Prezidentinin 12 sentyabr 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiqlənib⁴).

ARDNF-nun yaradılması haqqında AR Prezidentinin 29 dekabr 1999-cu il tarixli Fərmanı. Bu Fərmanla fondun vəsaitlərinin formalaşması mənbələri aşağıdakılardır:

- HPBS çərçivəsində çıxarılan mənfəət neftində Azərbaycanın payı;
- HPBS şərtlərinə görə ödənilən bonuslar;
- HPBS şərtlərinə görə akrhesabı ödənişlər;
- neft-qaz layihələri ilə bağlı mənfəətin bölüşdürülməsindən Azərbaycanın payına düşən dividendlər və gəlirlər;
- ixrac neft- və qaz kəmərlərindən əldə edilən tranzit gəlirləri;
- aktivlərin HPBS çərçivəsində istifadəyə verilməsi;
- aktivlərin idarə edilməsindən (yerləşdirmə, investisiya və s.) əldə olunan gəlirlər;
- qrantlar və digər yardım.

Fərmanda aşağıdakı dövlət qurumlarına müvafiq tapşırıqlar verilmişdir:

- ARDNŞ: Azərbaycan Respublikasının payına düşən xam neftin və qazın satışını həyata keçirsin;
- AR Nazirlər Kabineti: ARDNF-nun Əsasnaməsini və onun ali idarəetmə orqanının tərkibi barədə təkliflərini iki ay müddətində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin;

¹ <http://www.oilfund.az/az/content/25/9>

² http://www.oilfund.az/inside_az.php?zid=2&nID=128

³ http://www.oilfund.az/inside_az.php?zid=2&nID=127

⁴ <http://www.oilfund.az/az/content/25/156>

- AR Milli Bankı: ARDNF fəaliyyətə başlayanadək onun vəsaitlərinin xüsusi hesabda toplanmasını təmin etsin.

ARDNF haqqında Əsasnamə AR Prezidentinin Fərmanı ilə 29 dekabr 2000-ci il tarixində təsdiq edilib. Sonralar Əsasnaməyə iki dəfə dəyişikliklər edilib⁵. Hazırkı məzmununda bu sənəd aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:

- Ümumi müddəalar;
- Fondun əsas vəzifələri;
- Fondun formalaşması mənbələri;
- Fondun vəsaitinin istifadə olunması;
- Fondun idarə edilməsi;
- Uçot və hesabat;
- Fond haqqında Əsasnaməyə dəyişikliklər edilməsi;
- Fondun yenidən təşkili və ləğv edilməsi.

Adıçəkilən Fərmanda iki dövlət qurumuna aşağıdakı müvafiq tapşırıqlar verilir:

- ARDNŞ: 2001-ci il yanvarın 5-dək Dövlət Neft Fonduna aid vəsaitin AR Milli Bankında xüsusi hesaba köçürülməsini təmin etsin;
- AR Milli Bankı: Fondun vəsaitinin yüksək reytingli, beynəlxalq aləmdə nüfuz qazanmış banklarda saxlanılmasına dair təkliflərini 15 gün müddətində AR Prezidentinə təqdim etsin.

Əsasnamənin 1.2-ci bəndinə əsasən, Fond ölkə prezidenti qarşısında hesabatlıdır və yalnız onun qarşısında məsuliyyət daşıyır. Lakin Hesablama Palatası haqqında Qanuna görə, Milli Məclis tərəfindən təsis edilən və ona tabe olan bu qurum dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondlarının gəlir və xərclərinə nəzarət edir (2-ci maddə). Qeyd edək ki, büdcədən kənar dövlət fondlarına ARDNF də aiddir.

1.4-cü maddəyə əsasən ARDNF vəsaitlərinin formalaşması və xərclənməsi üzərində ümumi nəzarəti fondun Müşahidə Şurası həyata keçirir.

Əsasnamənin 4.1-ci maddəsinə görə fondun vəsaitlərindən istifadə ölkə prezidenti tərəfindən hər il təsdiq edilən bu vəsaitlərin xərclənməsinin əsas istiqamətlərinə uyğun olmalıdır.

4.2-ci maddəyə əsasən fondun vəsaitləri sosial-iqtisadi və mühüm ümummilliy problemlərin həlli, həmçinin infrastrukturun strateji əhəmiyyəti olan obyektlərinin tikintisi və yenidən qurulması üçün istifadə oluna bilər. Ancaq problemlərin vacibliyini və infrastruktur obyektlərinin əhəmiyyətini kim və necə müəyyənləşdirir? Əsasnamədə bu sualın cavabı yoxdur. Beləliklə, bu vəziyyətdə

⁵ Ölkə prezidentinin 7 fevral 2003-cü və 1 mart 2005-ci il tarixli fərmanları.

prezident komandasının dövlət rəhbərinin qəbuluna daha asan düşə bilən və onun etibarını qazanmış üzvünün təkliflərinin qəbul olunması istisna deyil.

Fondun Müşahidə Şurasının (MŞ) üzvləri ölkə prezidenti tərəfindən təyin olunur (5.5-ci maddə). MŞ-nin formalaşmasında parlamentin rolu ölkə prezidentinə parlamentin bu və ya digər üzvünü MŞ-na tövsiyə etməsindədir. Parlamenti indiki MŞ-nin tərkibində parlamentin sədr müavini təmsil edir⁶. Əsasnaməyə görə, MŞ-nin tərkibində ictimai təşkilatların üzvləri olmalıdır (5.4-cü maddə), ancaq belələri orada yoxdur. MŞ-nin tərkibinə QHT sektoru nümayəndəsinin daxil edilməsi zərurəti haqqında məsələ son illərdə neft gəlirlərinə həsr olunmuş müxtəlif ictimai müzakirələrdə dəfələrlə qaldırılmışdır. Müvafiq çağırışla “Mədən Sənayesində Şəffaflığın Artırılması” QHT Koalisiyası da ölkə prezidentinə müraciət etmişdi. Amma vəziyyət eyni olaraq qalır.

Əsasnamədə fondun maliyyə fəaliyyətinin beynəlxalq aləmdə tanınmış auditor şirkəti tərəfindən yoxlanılmasına aid normalar var. Auditor şirkətinin seçilməsi haqqında qərar ölkə prezidenti tərəfindən qəbul olunur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, fondun maliyyə fəaliyyətini parlamentin Hesablama Palatası da yoxlaya bilər. Lakin bunun üçün ölkənin qanunvericilik orqanının müvafiq qərarı lazımdır. Ölkə tarixində hələlik belə presedent olmayıb, çətin ki, indiki vəziyyətdə parlamentdən belə qərarın qəbul olunmasını gözləmək olar.

ARDNF-nun mövcud olduğu dövrdə audit 7 dəfə aparılmışdır: bunu altı dəfə Ernst & Young (2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006) və bir dəfə 2007-ci ildə Deloitte & Touche LLP etmişdir. Elə bu şirkət ARDNF-nun 2008 və 2009-cu illərdə maliyyə fəaliyyətinin auditini keçirəcək. 2007-ci ildə keçirilmiş tenderin nəticəsi belədir. Auditorların rəyi ARDNF-nun veb-saytında yerləşdirilir⁷. Hesabatlar həm də bu veb-saytda yerləşdirilmiş fondun illik hesabatlarında da verilir.

Əsasnamədə fondun fəaliyyətinin şəffaflığına aid normalar var. Məsələn, 5.3-cü paragrafda göstərilir ki, auditorun fondun illik fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən hesabatı (rəyi) mətbuatda dərc olunur. Praktikada bu informasiya ARDNF-nun veb-saytında yerləşdirilir, fondun icraçı direktoru isə vaxtaşırı mətbuat konfransları keçirir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, veb-saytda yerləşdirilən informasiyaya ARDNF-nun fəaliyyəti haqqında ümumi məlumatlar daxildir, ancaq fondun fəaliyyətinin səmərəliliyinin ətraflı təhlili üçün bu məlumatlar kifayət deyil, yəni vətəndaş cəmiyyətinin bir çox nümayəndələri fondun gəlirləri və xərcləri haqqında onları maraqlandıran informasiyanı mahiyyətə tapa bilər. Lakin ekspert cəmiyyəti, maliyyə təhlilçiləri, əlbəttə ki, fondun veb-saytda təqdim olunmuş illik hesabatları ilə qane ola bilməzlər.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, ARDNF ən şəffaf dövlət institutudur (bəlkə də təkcə Milli Bank onunla rəqabət apara bilər).

⁶ <http://www.oilfund.az/az/content/4>

⁷ <http://www.oilfund.az/index.php?n=20>

Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitinin saxlanması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi qaydaları. Bu qaydalar Prezidentin 19 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiqlənib. Qaydalara aşağıdakı fəsillər daxildir:

- Ümumi məsələlər;
- Neft Fondu valyuta ehtiyatlarının saxlanması;
- Neft Fondu valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi;
- Neft Fondu valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi haqqında hesabat.

«Ümumi məsələlər» fəslində adıçəkilən sənədin əsasında məqsədləri sadalanır, Qaydaların normativ bazası göstərilir, eləcə də “fondun valyuta ehtiyatları” anlayışı və fondun valyuta ehtiyatlarının balans valyutası, yəni Azərbaycan manatı ilə hesablanması ilə bağlı anlayışlar verilir.

«Neft Fondu valyuta ehtiyatlarının saxlanması» fəslində aşağıdakılar göstərilir: a) fondun valyuta ehtiyatlarının saxlanıla bildiyi xarici bankların minimal reytingi, b) fondun beynəlxalq maliyyə bazarlarındakı tərəfdaşlarına olan reyting tələbləri, c) fonda qiymətli kağızlar üzrə depozitar xidmətləri göstərən kommersiya bankları və digər maliyyə müəssisələrinə olan reyting tələbləri; ç) fondun tərəfdaşlarının reytingi aşağı düşəndə onun addımları. Bu fəsildə fondun investisiya çantası vəsaitlərinin xarici valyutada saxlanıldığı ölkələrə olan reyting tələbləri göstərilir.

«Neft Fondu valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi» fəslində fond vəsaitlərinin idarə edilməsi təşkilinin ümumi prinsipləri və istiqamətləri, risklərin idarə edilməsi məsələləri və fond investisiyalarının əsas istiqamətləri təsvir olunur.

«Neft Fondu valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi haqqında hesabat» fəslində göstərilir ki, Müşahidə Şurasına və ölkə prezidentinə rüblük informasiya və illik hesabat təqdim olunur.

Beləliklə, Qaydaların təhlili göstərir ki, fondun fəaliyyəti yetərinə qapalı sahədir və fond vəsaitlərinin idarə edilməsi üzrə onun fəaliyyətinin səmərəliliyinin kənardan qiymətləndirilməsi çətin həll olunan məsələdir. Qeyd olunduğu kimi, ARDNF haqqında Əsasnamə fondun fəaliyyətinin beynəlxalq aləmdə tanınmış auditor tərəfindən yoxlanılmasını nəzərdə tutur. Lakin belə yoxlama fond vəsaitinin idarə edilməsinin səmərəliliyi haqqında suala cavab vermir.

Yuxarıda adıçəkilən Qaydalar ARDNF işçilərinin gündəlik fəaliyyətlərində rəhbər tutduqları yeganə sənəd deyil. ARDNF-nun icraçı direktoru tərəfindən təsdiq edilmiş xüsusi daxili təlimat da var⁸. Lakin bu sənəd ARDNF-nun veb-səhifəsində yerləşdirilməyib.

ARDNF-nun illik gəlir və xərclər proqramının (büdcəsinin) tərtibi və icrası Qaydaları. Bu Qaydalar AR Prezidentinin 12 sentyabr 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiqlənib. Burada ümumi müddəalarla yanaşı, büdcənin strukturu, gəlir

⁸ ARDNF valyuta aktivlərinin idarə edilməsi barədə Daxili Prosedurlara dair Təlimat.
http://www.oilfund.az/download/az/2001_az.pdf səh.43

mənbələri, xərc maddələri, büdcənin təsdiqi prosedurları, büdcənin icrası mexanizmləri və büdcənin icrası barədə hesabatlarla dair müvafiq normalar öz əksini tapmışdır. Bəzi mühüm normaları nəzərdən keçirək.

Sənəddə qeyd edilir ki, ARDNF-nun büdcəsi yanvarın 1-dən dekabrın 31-dək olan dövrü əhatə edən maliyyə ili üçün tərtib edilir. Büdcə gəlir və xərc maddələri bölmələrindən ibarətdir. Gəlir maddələri kimi bu sənəddə qeyd edilənlər ARDNF-nun yaradılması barədə prezident fərmanında və bu qurum haqqında Əsasnamədə göstərilən gəlir mənbələridir.

Sənəddə qeyd edilir ki, ARDNF büdcəsinin tərtibi dövlət büdcəsinin tərtibi ilə eyni zamanda, yəni növbəti təqvim ilinə 11 ay qalmış başlanır. ARDNF büdcəsinin layihəsi hər il sentyabrın 5-dən gec olmayaraq ARDNF Müşahidə Şurasına təqdim edilməlidir. Daha sonra Müşahidə Şurasının rəyi ilə büdcə layihəsi təsdiq olunmaq üçün ölkə prezidentinə təqdim edilir. Sənədin 4.4-cü maddəsinə əsasən ARDNF büdcəsi 1 dekabr tarixindən gec olmayaraq təsdiq edilir. Lakin sənədə görə bu tarixin pozulması istisna edilmir. Və 4.5-ci maddəyə əsasən ARDNF büdcəsi hər-hansı səbəblərdən dekabrın 31-dək təsdiq edilməmiş qalırsa, növbəti maliyyə ilində Fondun idarə edilməsi xərcləri öncəki ilin səviyyəsində ola bilər. Beləliklə, faktiki olaraq, ARDNF büdcəsinin təsdiqinə dair son müddət müəyyənləşdirilmir.

ARDNF büdcəsi təsdiq edildikdən sonra mətbuatda dərc edilməlidir. Sənədə əsasən, Fondun gəlirləri barədə də məlumatlar hər rüb mətbuatda dərc edilməlidir. Xərclərə dair belə açıqlama tələbi sənəddə nəzərdə tutulmur.

Büdcədə nəzərdə tutulmuş xərclər dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə həyata keçirilir.

Xüsusi zərurət olduqda ARDNF büdcəsində müvafiq dəyişikliklər edilə bilər. Dəyişikliklər ölkə prezidenti tərəfindən təsdiq edilməlidir.

4. ARDNF-nun BÜDCƏ PRAKTİKASI

Yuxarıda qeyd edilən ARDNF-nun illik gəlir və xərclər proqramının (büdcəsinin) tərtibi və icrası Qaydalarındakı bəzi qeyri-müəyyənliklər (büdcənin və büdcəyə dair dəyişikliklərin təsdiqi tarixinə dair) büdcə prosesində gecikmələrə gətirib çıxarır. Bu aşağıdakı cədvəldən kifayət qədər aydın görünür.

İl	Büdcənin təsdiqi tarixi	İlkin təsdiq edilmiş büdcə gəlirlərinin proqnozu	İlkin təsdiq edilmiş büdcə xərclərinin proqnozu	Büdcədə dəyişikliklərin təsdiqi tarixi	Büdcənin xərclər hissəsində dəyişiklik (artım), dəfə
2001	22.10.2001		16677.7 mln. AZM	-	-
2002	21.12.2001	880196.0 mln.AZM	153484.5 mln.AZM	01.11.2002	3,40
2003	27.01.2003	1219516.0 mln.AZM	1217755.0 mln.AZM	-	-
2004	31.03.2004	928720.4 mln.AZM	843696.2 mln.AZM	01.10.2004	-
2005	01.03.2005	1078033.3 mln.AZM	1072871.0 mln.AZM	28.12.2005	1.09
2006	28.12.2005	807842.6 min.AZN	954287.7 min.AZN	07.06.2006	1.07
2007	28.12.2006	1555739.6 min.AZN	977066.9 min.AZN	28.06.2007; 26.12.2007	1.14
2008	26.12.2007	807842.6 min.AZN	954287.7 min.AZN	11.07.2008	2.61
2009	26.02.2009	8361016.3 min.AZN	5319534.9 min.AZN		

** Bu cədvəldə göstərilən tarixlər ARDNF-nun veb-səhifəsindən götürülüb.*

Cədvəldən göründüyü kimi, ARDNF-nun büdcəsi bir dəfə olsa da “ARDNF-nun illik gəlir və xərclər proqramının (büdcəsinin) tərtibi və icrası Qaydaları”nın 4.4-cü maddəsində göstəriləndi müddətdə, yəni öncəki il dekabrın 1-nə qədər təsdiq olunmayıb.

2002, 2005-2008-ci illər ərzində ARDNF-nun büdcə dəyişiklikləri həm gəlir, həm də xərclər hissəsinə aid olub. Xərclərin artırılması xüsusilə 2002 və 2008-ci illərdə müşahidə olunub. Məsələn, 2008-ci ildə büdcə xərcləri ilkin nəzərdə tutulan 1680853.6 min manatdan 4380853.6 min manata qədər artırılmışdır. Xərclərin artırılması dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən bir sıra layihələrə əlavə vəsaitlərin ayrılması ilə əlaqədar olmuşdur. 11.07.2008-ci il tarixli dəyişikliklə ARDNF-nun gəlirlər proqnozu da xeyli artırılmışdır: ilkin 3609361 min manatdan 10144743.2 min manata qədər. Gəlirlər proqnozunun 2.81 dəfə artırılmasına əsas verən o olmuşdur ki, 2008-ci ilin birinci yarısında xam neftin dünya bazarında qiymətinin 2 dəfədən

çox artımı müşahidə edilmişdir. Ümumiyyətlə, təhlillər göstərir ki, ARDNF-nun büdcə gəlirlərinin proqnozu hər il üçün xam neftin qiymətləri ilə bağlı bədbin ssenariyə əsaslanır.

5. NEFT FONDUNUN GƏLİRLƏRİ

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Neft Fondunun gəlirləri aşağıdakı mənbələr sayəsində əldə olunur:

- HPBS çərçivəsində çıxarılan mənfəət neftində Azərbaycanın payı;
- HPBS şərtlərinə görə ödənilən bonuslar;
- HPBS şərtlərinə görə akrhesabı ödənişlər;
- neft-qaz layihələri ilə bağlı mənfəətin bölüşdürülməsindən Azərbaycanın payına düşən dividendlər və gəlirlər;
- ixrac neft- və qaz kəmərlərindən əldə edilən tranzit gəlirləri;
- aktivlərin HPBS çərçivəsində istifadəyə verilməsi;
- aktivlərin idarə edilməsindən (yerləşdirmə, investisiya və s.) əldə olunan gəlirlər;
- qrantlar və digər yardım.

HPBS-lərdə mənfəət neftinin həcmi müəyyənləşdirmək üçün hasil edilən neftdən müəyyən miqdar istismar xərclərinin (AÇG-dən hasil edilən bir barel neft üzrə istismar xərcləri 2 dollar civarındadır) ödənilməsinə ayrılır. Qalan neft iki bərabər hissəyə bölünür. Bunlardan biri kapital xərclərin ödənilməsi üçün ayrılır, digər hissə mənfəət nefti olaraq Azərbaycan və podratçı arasında bölüşdürülür. Bu bölgü AÇG sazişində nəzərdə tutulduğu kimi, podratçının müəyyən maliyyə göstəricisindən asılıdır. Mənfəət neftinin bölüşdürülməsi mexanizmi belədir ki, AÇG üzrə hasilatın başlandığı andan (1997-ci ilin noyabr ayı) 2008-ci ilin birinci rübünə qədər mənfəət neftinin 30%-i Azərbaycanın, 70%-i isə podratçının olmuşdur. 2008-ci ilin 1-ci rübündə bu nisbət 55/45, 2-ci rübə isə 80/20 kimi dəyişmişdir və hazırda mənfəət nefti bu nisbətdə bölüşdürülür.

Azərbaycan hökuməti ilə danışıqlar aparan xarici şirkətlər hələ birinci kontrakt imzalananaqədər (Azəri-Çıraq-Günəşli yatağı üzrə), sonralar isə hər yeni kontrakt imzalandıqdan qısa müddət keçdikdə böyük bonuslar ödəyirdilər. İmzalanmış sazişlərə əsasən (1-ci əlavə), xarici şirkətlərin ödədiyi bonuslar 2-ci əlavədəki cədvəldə göstərilir. 1997-ci ilin sonuna bütün ödənilmiş bonusların ümumi həcmi 700 mln.ABŞ dolları təşkil etdi.

Bonuslar makroiqtisadi vəziyyətin sabitləşməsi və büdcə kəsiri ilə bağlı problemlərin həllində vacib rol oynadı. Hesablamalar göstərir ki, 1995-2000-ci illərdə büdcə kəsirinin 62%-i neft bonuslarının hesabına maliyyələşdirilmişdi.

Neft Fondu gəlirlərinin bir qismi də akrhesabı ödənişlər sayəsində əldə edilir. Bu ödənişlər podratçı tərəfindən kəşfiyyat dövründə edilir. Azərbaycanın imzaladığı sazişlərdən üçündə saziş ərazisinin hər kvadrat kilometrinə görə ildə 1200 ABŞ dolları həcmində vəsaitin ödənilməsi nəzərdə tutulur. Qalan sazişlərdə illik akrhesabı ödəniş 1 kv.km üçün 2000 ABŞ dollarıdır.

Supernəhəng Azəri-Çıraq-Günəşli yatağından neftin hasilatı “İlkin Neftin Hasilatı” adlı proqram çərçivəsində 1997-ci ilin noyabrında başlandı. 2006-cı ildən isə bu yatağın “İrimiqyaslı İşlənməsi” başlandı. Elə həmin ildə supernəhəng Şah-Dəniz təbii qaz yatağından qaz hasilatı başlandı. ARDNŞ rəhbərliyinin bəyanatlarına görə Azəri-Çıraq-Günəşli yatağında 6,5 mlrd.barel neft və 100 mlrd.kub m səmt qazı⁹, Şah-Dəniz yatağında 0.85 trl.kub m təbii qaz və təxminən 100 mln.t qaz kondensatı var¹⁰. Lakin BP-nin məlumatına görə, AÇG yatağından çıxarılan ehtiyatlar 5.4 mlrd.bareldir¹¹, Şah-Dəniz yatağında isə təbii qaz ehtiyatı təxminən 22.1 trl. kub m, qaz kondensatı 750 mln.barel həcmindədir¹². BP yatağın aşağı laylarında əlavə ehtiyatların olmasını istisna etmir¹³ və bunların hasilatı hüququnun alınması üçün çalışaraq Azərbaycan hökumətinə təkliflər vermişdir.

Qeyd edilən karbohidrogen ehtiyatlarının çıxarılması və satışı ölkəyə kontraktlar dövründə böyük gəlirlər vəd edir. Artıq Azərbaycana bu gəlirlər daxil olmaq üzrədir. Bu gəlirlərin böyük qismi Azərbaycanın payına düşən mənfəət neftinin satışından daxil olur. 2001-ci ilədək, yəni ARDNF-nun fəaliyyətə başladığı vaxta qədər əldə edilmiş gəlirlər Dövlət Neft Şirkətinin hesablarında toplanırdı. ARDNF yaradıldıqdan sonra onun hesabına ötən illərdə imzalanmış neft kontraktlarından (bonuslar – 100 mln.dollar, mənfəət neftinin satışından əldə edilən pullar – 162,346.2 min dollar, obyektlərin icarəyə verilməsindən əldə edilən gəlirlər - 360 min dollar, neftin Bakı-Supsa boru kəməri vasitəsilə nəqli üçün tarif ödənişləri – 8,258.6 min dollar) əldə edilmiş pulların qalıqları¹⁴ (270,964.7 min ABŞ dolları), və Azərbaycanın Beynəlxalq Bankında ARDNŞ-nin hesabında saxlanılan pullar köçürülmüşdü. 2002-ci ildə ARDNF-nun hesabına Milli Bankdan imzalanmış neft kontraktlarından ötən gəlirlərdən 52.6 mln.dollar köçürülmüşdü. 2003-cü ildə ötən illərdə imzalanmış neft kontraktlarından (ölkənin Milli Bankında saxlanılan 65.4 mln.dollar, 48.6 mln.dollar Lukoyldan və 10 mln.dollar Ekson Mobildən) 124 mln.dollar miqdarında növbəti köçürmə edildi¹⁵.

1-ci cədvəldə ARDNF-nun 2001-2007-ci illərdə gəlirləri haqqında məlumat əks etdirilir. Cədvəldəki məlumatların əksəriyyəti ARDNF-nun illik hesabatlarından

⁹ “Turan” İnformasiya Agentliyinin Bülleteni”, 27.10.06

¹⁰ “Turan” İnformasiya Agentliyinin Bülleteni”, 02.08.06

¹¹ <http://www.bp.com/genericarticle.do?categoryId=9006667&contentId=7014330>

¹² <http://www.bp.com/genericarticle.do?categoryId=9006668&contentId=7014342>

¹³ Orada

¹⁴ Ölkə Prezidentinin 4 yanvar 2001-ci il tarixli Fərmanı

¹⁵ 2003-cü il üçün ARDNF-nun illik hesabatı. http://www.oilfund.az/download/az/2003_az.pdf

götürülmüşdür¹⁶. Yalnız mötərizələrdəki rəqəmlər müəllif tərəfindən hesablanıb və təxmini xarakter daşıyır.

1-ci cədvəl. ARDNF-nun 2001-2007-ci illərdəki gəlirləri

Göstərici	2001, mln.AZM/ mln. USD	2002, mln.AZM/ mln. USD	2003, mln.AZM/ mln. USD	2004, mln.AZM/ mln. USD	2005, mln.AZM/ mln. USD	2006, mln.AZN/ mln. USD	2007 mln.AZN/ mln. USD	2008 mln.AZN/ mln. USD
ARDNF-nin 01.01 tarixə vəsaitləri	1241018.0/ 270.9	2346951.1/ 491.5	3387278.1/ (692.2)	4015033.8/ 815.6	4726257.4/ 964.0	1280457.0/ 1394.3	1267444.8/ 1454.5	2092.4/ 2475.4
Mənfəət neftinin satışı	826 601.7/ 177.8	975 882/ 200.6	869 008.3/ 176.9	1 294 834.7/ 263.8	2 713 094.8/ 579.9	896 258.0/ 1005.4	1675019.1/ 1954.6	11527.0
Bonuslar	29 927.4/ 6.4	257 630*/ 52.6*	608 945.8*/ 124.0*	105 991.1/ 21.6	4 592.1/ 1.0	1 797.7/ 2.0	58068.0/ 68.0	2.8
Tranzit tarifləri	54 797.0/ 11.7	61681.0/ 12.7	63 588.9/ 12.9	59 712.3/ 12.1	78 217.6/ 16.5	12 716.3/ 14.2	-	0.2
Akrhesabı ödənişlər	50 064.1/ 10.7	52 704/ 10.8	94 555.3/ 19.3	43 261.0/ 8.8	40 756.0/ 8.8	7 570.9/ 8.6	5594.7/ 6.6	3.6
İcarə ödənişləri	2 225.3/ 0.5	2 329/ 0.5	586.4/ 0.1	-	-	-	-	-
Hökumətə təhvil verilən aktivlər	-	-	24.4/ (0.005)	2984.3/ (0.607)	7612.9/ (1.625)	669.8/ -	1288.9/ -	2.7
BTC-nin istismarından dividendlər	-	-	-	-	-	-	-	97.2
Neftin qiymət fərqi	-	-	-	-	316474.2/ 12.5	10 972.7/ 70.3	59961.0/ -	-
ARDNF vəsaitlərinin idarə edilməsi	146 378/ 14.2	124 273.0/ (24.3)	183 784.1/ (37.4)	75 623.2/ (15.4)	139 576.3/ (29.8)	55 953.3/ -	72285.3/ 13947.8/	231.2
Fondun aktivlərinin yenidən qiymətləndirilməsi	-	-	-	-	-	-	-	-
Cəmi il ərzində gəlirlər	2 351 011.5/ 492.4	1 474 499/ 289.5	1 820 493.2/ (370.7)	1 582 406.6/ (322.1)	3 300 323.9/ 704.6	985 938.7/ 1 165.6	1886164.8/ 2260.8	11864.7
ARDNF-nin 31.12 tarixinə vəsaitləri	2 351 011.5/ 492.4	3 821 450.1/ 781.0	4 015 033.8/ (815.6)	4 726 257.4/ 964.0	6 402 284.4/ 1 394.3	1 267 444.8/ 1 454.5	2092406.1/ 2475.4	8986.7/ 11219/2

* ARDNF yaradılana qədər alınmış və ARDNF-na verilənə qədər 2002 və 2003-cü illərdə Milli Bankda saxlanılan bonuslar

** Sonuncu sütundakı rəqəmlər ARDNF-nun informasiya xidmətinin məlumatından götürülüb (<http://www.oilfund.az/az/account/73>). Bu yazı hazırlananı zaman ARDNF-nun illik auditinin nəticəsi hələ aşkarlanmamışdı.

Maraqlıdır ki, dollar ifadəsində ARDNF vəsaitlərinin idarə edilməsindən əldə olunan gəlirlər təkcə 2002-ci ilin hesabatında deyil, həm də 2003, 2004, 2005, 2006 və

¹⁶ <http://www.oilfund.az/az/account>

2007-ci illərin hesabatlarında da yoxdur. Təkcə 2001-ci ilin hesabatında gəlirin uyğun ifadələri əksini tapmışdır. Bəzi gəlir növlərinin hesabatlarda dollar ifadəsində göstərilməməsi çətin izah olunandır. Belə ki, ARDNF vəsaitlərinin idarə edilməsindən əldə olunan gəlirlər xarici valyutada daxil olur. Ola bilər ki, bu gəlirlər bir neçə valyuta növündə əldə olunsun və məhz bu səbəbdən ARDNF-nun hesabatında göstərilir. Lakin 2003 və 2004-cü illər üçün hesabatlarında dollar ifadəsində göstərilir. Belə hallarda əldə olunan gəliri xarici valyuta ifadəsində göstərməmək, həmin gəlirləri bir neçə valyuta növündə göstərməkdən, fikrimizcə, daha əsassızdır.

Mötərizələrdəki bəzi rəqəmlər Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesabatından götürülmüş və AZM-ın orta illik məzənnəsindən istifadə edərək hesablanmışdır¹⁷.

1-ci cədvəldən gördüyümüz kimi, 2007-ci ildə mənfəət neftinin satışından əldə olunan gəlir 1929.6 mln.ABŞ dolları miqdarında olmuşdur. Bu gəlirin 1929.6 mln.ABŞ dolları Azəri-Çıraq-Günəşli yatağından, 10.2 mln.ABŞ dolları Mişovdağ və Kəlaməddin yataqlarından, 12.4 mln.ABŞ dolları isə Kürsəngi və Qarabağlı yataqlarından hasil edilən neftin satışından əldə edilmişdir. Həmin ildə Şah-Dəniz yatağından hasil edilən təbii qazın satışından 2.4 mln.ABŞ dolları əldə olunmuşdur.

2007-ci ildə bonus ödənişləri 68 mln.ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Bu məbləğdən 46 mln.ABŞ dolları Şah-Dəniz yatağı, 20 mln.ABŞ dolları D-222 (Yalama) yatağı, 2 mln.ABŞ dolları isə Zığ və Hövsan yataqları üzrə olmuşdur. 2008-ci ildə isə bonus gəlirləri azalmış və 2.8 mln.AZN təşkil etmişdir.

Akrhesabı ödənişlər 2007-ci ildə 6.6 mln.ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Bunun 0.9 mln.ABŞ dolları İnam yatağı və 5.7 mln.ABŞ dolları D-222 (Yalama) yatağı üzrə olmuşdur. 2008-ci ildə akrhesabı ödənişlər 3.6 mln.AZN təşkil etmişdir.

Qeyd edək ki, neft və qazın BTC, Bakı-Supsa və BTƏ boru kəmərləri ilə axması üçün tranzit tarifləri ARDNF-na daxil olur¹⁸. 2008-ci ildə bu gəlirlər cəmi 0.2 mln.AZN təşkil etmişdir.

ARDNF vəsaitlərinin idarə edilməsinin orta illik gəlirliliyi (baza valyutası - ABŞ dolları ilə) 2-ci cədvəldə göstərilmişdir.

2-ci cədvəl. ARDNF aktivlərinin yerləşdirilməsindən əldə edilən orta illik gəlirlilik

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
ARDNF vəsaitlərinin yerləşdirilməsindən və investisiyalarından əldə olunan gəlirlər ¹⁹	3.87	2.15	4.42	1.88	2.79	8.5	8.3	3.79

* Sonuncu sütundakı ədəd ARDNF-nun informasiya xidmətinin məlumatından götürülüb (<http://www.oilfund.az/az/account/73>). Bu yazı hazırlanan zaman ARDNF-nun illik auditinin nəticəsi hələ aşkarlanmamışdı.

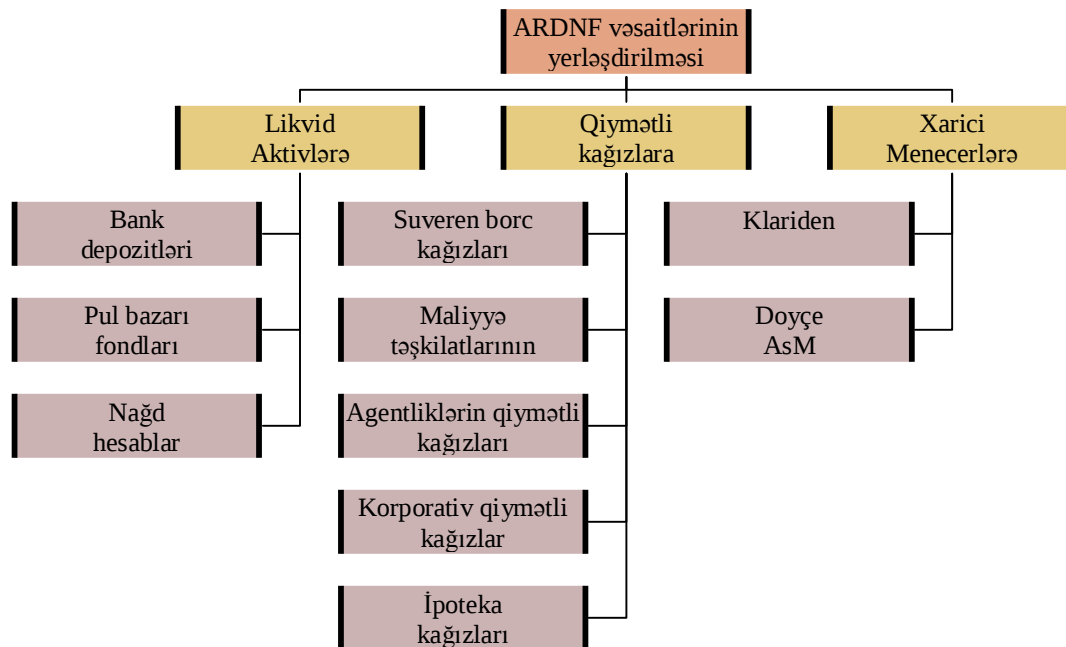
¹⁷ <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2008/cr08216.pdf>

¹⁸ <http://www.oilfund.az/az/content/13/9>

¹⁹ ARDNF-nun illik hesabatları, <http://www.oilfund.az/index.php?n=19>

2006-cı ildə gəlirliliyin ARDNF aktivlərinin yerləşdirilməsindən asılı olaraq olduqca artması, görünür ki, həm də dolların inflyasiyası ilə izah olunur. Hər halda, ARDNF-nun illik hesabatına əsasən, 2006-cı ildə yerləşdirmənin gəlirliliyi manat (AZN) bazasında 2.9% təşkil edib.

2006-cı ilin vəziyyətinə görə, ARDNF vəsaitlərinin yerləşdirilməsi sxemi 1-ci şəkildə təsvir edilir²⁰. 2006-cı ildə ARDNF aktivlərinin böyük hissəsi - 51.6%-i 1 il müddətinə, 33.9% -i 1-3 il, 8.2%-i 3-5 il, 2.8%-i 5-7 il və 3.5%-i 7 ildən uzun müddətə likvid vəziyyətində saxlanılırdı.

1-ci şəkil. ARDNF vəsaitlərinin yerləşdirilməsi

2007-ci ildə bu sxemdə bəzi dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, ARDNF pul bazarlarında vəsaitlərin yerləşdirilməsindən imtina etmişdir. Digər maraqlı dəyişiklik Dünya Bankının (xarici menecer qismində) xidmətlərindən istifadə edilməsidir. 2008-ci ildə ARDNF-nun vəsaitlərinin yerləşdirilməsi barədə hələ (yəni 2009-cu il martın 10-na) məlumat aşkarlanmayıb.

3-cü cədvəldə 2007-ci il 31 dekabr tarixinə olan vəziyyətə görə ARDNF-nun valyuta aktivlərinin tərkibi təqdim olunub.

²⁰ ARDNF-nun illik hesabatı, 2006

3-cü cədvəl. ARDNF-nun valyuta aktivlərinin tərkibi (mln ABŞ dolları)

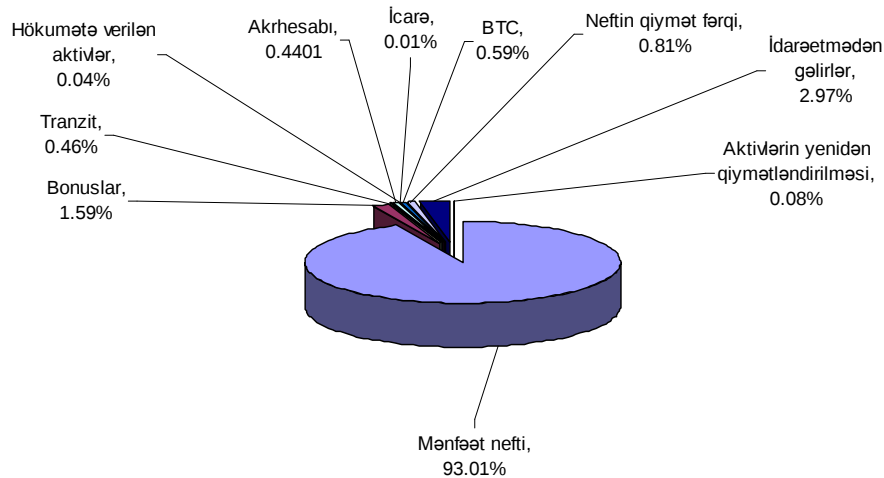
	ARDNF	Klariden	Doyçe AsM	Dünya Bankı	Cəmi	%
Qiymətli kağızlar:	1869.8	41.1	81.9	106.0	2098.8	86.1
Suveren borc kağızları	117.7	28.3	56.2	69.6	271.8	11.2
Agentliklər və beynəlxalq təşkilatların istiqrazları	603.5	6.4		36.4	646.3	26.5
Bank və maliyyə istiqrazları	913.9	1.5	19.2	-	934.5	38.3
Korporativ qiymətli kağızlar	234.7	-	6.5	-	241.2	9.9
İpoteka	-	4.9	-	-	4.9	0.2
SƏHİMLƏR	-	2.5	-	-	2.5	0.1
NAĞD VƏSAİTLƏR:	327.1	6.2	1.3	1.0	335.5	13.8
Depozitlər və pul bazarı alətləri	279.7	6.2	-	1.0	286.9	11.8
Bank hesabları	47.4	-	1.3	-	48.6	2.0
CƏMİ:	2196.9	49.8	83.1	107.0	2436.8	100

Gördüyümüz kimi, xarici menecerlər 2007-cı ilin sonuna olan vəziyyətə görə ARDNF aktivlərinin ümumi həcmnin 9.8%-ni idarə edirdilər. 2006-cı ildə xarici menecerlərə 8.6% etibar edilmişdir. ARDNF vəsaitlərinin idarə edilməsinin gəlirliliyi 2006-cı ildə Klaridenə (Credit Swiss Group-a daxildir) görə 6.43% (2006-cı ildə - 6.28%), Doyçe Asset Menecment (Almaniya) üzrə – 5.82% (2006-cı ildə - 5.25%), Dünya Bankı üzrə - 7.08% təşkil etmişdir.

2007-ci ildə ARDNF vəsaitlərinin böyük qismi (43.3%) 1-3 il müddətli aktivlərdə saxlanmışdır. Həmin il bir ilə qədər müddətli aktivlərdə vəsaitlərin 24.8%-i, 3-5 il müddətli aktivlərdə 27.8%-i, 5-7 illik aktivlərdə 3.0%-i, 7 ildən böyük müddətli aktivlərdə isə vəsaitlərin 1.1%-i saxlanmışdır. 2007-ci ilin 31 dekabrına ARDNF vəsaitlərinin 13.8%-i likvid aktivlərdə, 86.1%-i qiymətli kağızlarda, 0.1%-i isə - səhmlərdə saxlanmışdır.

Ölkə Prezidentinin 28 dekabr 2005-ci il tarixli Sərəncamına görə, 2006-cı ildə ARDNF aktivlərinin 55%-i dollar, 35%-i Avro və 5%-i isə funt sterlinqlə ifadə olunmalıdır. ARDNF aktivlərinin əlavə 5%-i yüksək reytingli ölkələrin valyutaları ilə təqdim olunmuşdur. Ölkə prezidentinin 2007-ci ilə dair Sərəncamına əsasən (28 dekabr 2006-cı il tarixli), bu faizlər qüvvədə saxlanmışdır.

2-ci şəkildə 2001-2008-ci illər üçün ARDNF-nun ümumi gəlir səbətinin tərkibi verilmişdir.

2-ci şəkil. ARDNF-nun gəlirlər səbəti

Gördüyümüz kimi, bu illər üzrə gəlirlərin ən böyük hissəsini mənfəət neftinin satışından əldə edilən daxilolmalar təşkil edir. 2008-ci ildən gözlənilən mənfəət neftinin ikinci sxem üzrə bölüşdürülməsinə keçidi nəzərə almaqla ARDNF-nun ümumi gəlir səbətinə mənfəət nefti payının artmasını proqnozlaşdırmaq olar.

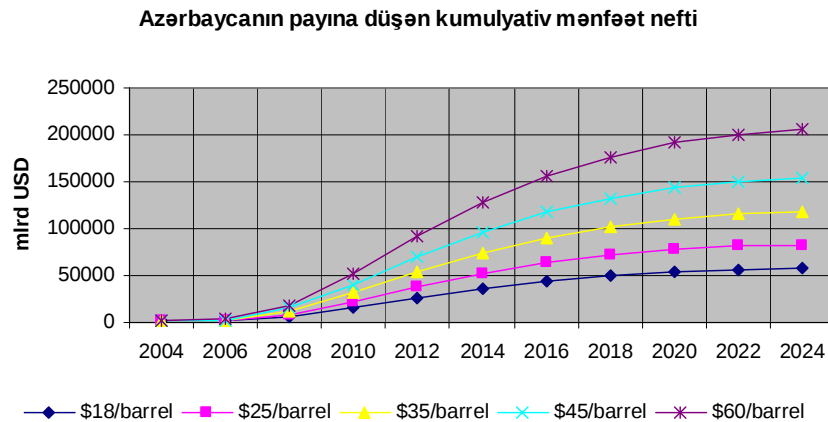
Bu yazı hazırlanan zaman (2009-cu ilin fevralı) ARDNF-nun 2008-ci il üzrə hesabatı hələ açıqlanmamışdı. Bu səbəbdən 2008-ci ilə dair müqayisələr etmək mümkün olmamışdır. Bununla belə, ARDNF 2008-ci ilə dair bəzi nəticələri öz veb-səhifəsində yerləşdirmişdir. Bu məlumatlara əsasən, 2009-cu il yanvarın 1-nə ARDNF vəsaitlərinin həcmi 8 987 mln.manat (11 219 mln.ABŞ dolları)²¹ təşkil etmişdir. 1-ci cədvəldən gördüyümüz kimi, 2007-ci il dekabrın 31-nə (və ya 2008-ci il yanvarın 1-nə) ARDNF vəsaitləri 2475.4 mln.ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Deməli, 2008-ci ildə ARDNF vəsaitləri 8744 mln.dollar artmışdır. Gəlirlər isə həmin ildə daha yüksək olmuşdur. Dəqiq rəqəmlər hələ aşkarlanmayıb, lakin nəzərə alsaq ki, 2008-ci il üzrə ARDNF-nun xərcləri 4380853.6 min manat səviyyəsində təsdiqlənmişdir²², təxmin etmək olar ki, 2008-ci ildə ARDNF-nun gəlirləri 14 mlrd.ABŞ dolları civarında olmuşdur. Növbəti illərdə də böyük qazanclar gözlənməkdədir. Əlbəttə ki, bunların həcmi xam neftin dünya bazarındakı qiymətindən asılı olacaq. 2008-ci il böyük sürprizlər ili olmuşdur. İyul ayında xam neftin bir barelinin qiyməti həmin ilin əvvəlinə olan 70 dollardan 147 dollaradək yüksəldikdən 3 ay sonra 40 dallardan da aşağı səviyyəyə enmişdir. Belə qiymət dəyişkənliyi ilə proqnoz vermək çox mürəkkəbdir.

Bununla belə, bəzi önsərtlərə (hasilatın və istismar və investisiya xərclərinin gözlənilən dinamikası, nəqliyyat xərcləri və eləcə də dünya bazarında neftin gözlənilən qiymətləri haqqında fərziyyələr) əsaslanaraq gözlənilən gəlirləri qiymətləndirməyə cəhd etmək mümkündür. Belə cəhdlər edilir. Həm ABƏŞ,

²¹ <http://www.oilfund.az/az/content/15>

²² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 11 iyul tarixli Fərmanı

ARDNŞ, həm də ARDNF tərəfindən. 2 il öncə bu yazının müəllifi bəzi önsərtlərə əsaslanaraq və xam neftin qiyməti üçün 5 ssenarini (bir barel üçün 18, 25, 35, 45 və 60 dollar) nəzərdən keçirərək gözlənilən gəlirlərə dair hesablamalar aparmış ki, bunların nəticəsi də 3-cü şəkildə əks etdirilir.

3-cü şəkil

Gördüyümüz kimi, 2024-cü ilin sonuna, yəni kontraktın başa çatma müddətinə Azərbaycanın kumulyativ mənfəət neftinin dəyəri neftin qiymətindən (bir barel üçün 18, 25, 35, 45 və 60 dollar) asılı olaraq 50-210 mlrd. ABŞ dolları ola bilər.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın qazanları ARDNF-nun gəlirləri ilə məhdudlaşmır. İmzalanan sazişlərdə podratçının mənfəətindən dövlət büdcəsinə verginin ödənilməsi nəzərdə tutulub. AÇG podratçısının vergi qoyulan mənfəətindən 25%-li və subpodratçısının gəlirlərindən isə (xidmət kontraktının həcmi) 5%-li stavka üzrə vergi tutulur. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin başqa növləri işçilərin ödədiyi gəlir vergisi hesabına formalaşır.

ARDNŞ AÇG üzrə kontraktın podratçı tərəflərindən biridir və 10%-lik payın sahibidir. Bu o deməkdir ki, podratçının 10% mənfəət nefti ARDNŞ-na məxsusdur. Bu da təbii ki, Azərbaycanın qazanlarına aid edilə bilər.

Dövlət Sosial Müdafiə Fondu da neft sazişləri sayəsində müəyyən gəlirlər əldə edir²³.

6. ARDNF-dan XƏRCLƏR

Qeyd etdiyimiz kimi, ARDNF 1999-cu ilin son günlərində yaradılmışdır. Fəaliyyətə isə Fond 2001-ci ildə başladı, və elə bu ildən ölkə prezidentinin fərmanları

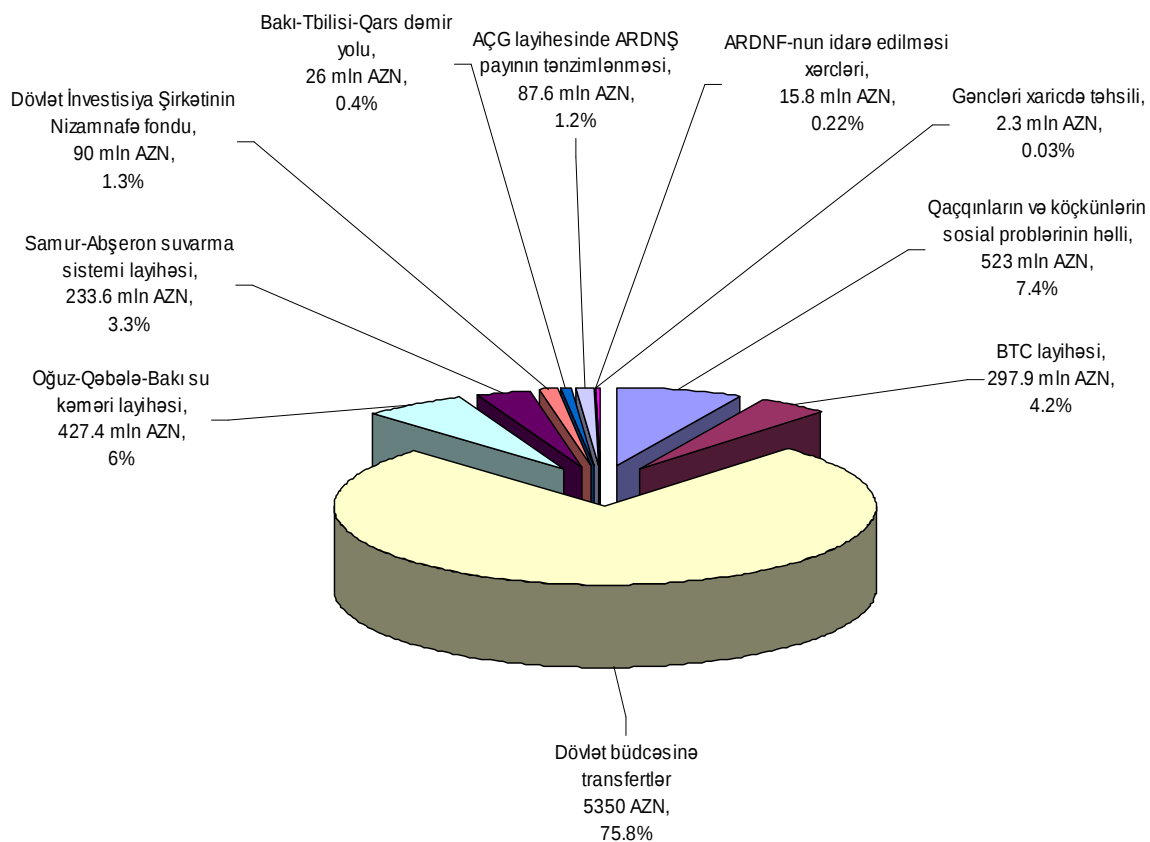
ilə ARDNF-dan müxtəlif layihələrin (investisiya, sosial) maliyyələşdirilməsi başlanmışdır. 4-cü cədvəldə ARDNF-nun 2001-2007-ci illərdə xərcləri haqqında məlumat verilir²⁴.

4-cü cədvəl. ARDNF-dan xərclər

Xərclər	2001, mln. AZM	2002, mln. AZM	2003, mln. AZM	2004, mln. AZM	2005, mln. AZM	2006, mln.AZN	2007 mln.AZN	2008 mln.AZN	Cəmi, mln.AZN
Qaçqınların və köçkünlərin sosial problemlərinin həlli	3583.3	188839.0	99812.9	74952.3	201948.2	110.0	154.1	145.0	523.0
BTC layihəsi	-	242298.7	576000.0	89000.0	205000	75.4	-		297.9
Dövlət büdcəsinə transfertlər	-	-	500000.0	650000	750000	585.0	585.0	3800.0	5350.0
Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri layihəsi	-	-	-	-	-	82.7	132.9	211.8	427.4
Samur-Abşeron suvarma sistemi layihəsi	-	-	-	-	-	37.0	76.0	120.6	233.6
Dövlət İnvestisiya Şirkətinin Nizamnamə fondu	-	-	-	-	-	90.0	-	-	90.0
Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu	-	-	-	-	-	-	20.7	5.3	26.0
AÇG layihəsində ARDNŞ payının tənzimlənməsi	-	-	-	-	-	-	87.6	-	87.6
Gəncləri xaricdə təhsili	-	-	-	-	-	-	-	2.3	2.3
ARDNF-nun idarə edilməsi xərcləri	476.6	3034.0	4307.3	3555.6	7838.3	1.2	4.0	6.8	15.8
CƏMİ:	4059.9	434171.7	1180120.2	817507.9	1164786.5	981.4	1061.3	4291.8	7053.6

4-cü şəkildə 2001-2008-ci illər üçün ARDNF vəsaitinin xərclənməsinin strukturu göstərilmişdir.

²⁴ ARDNF-nun illik hesabatları, www.oilfund.az

4-cü şəkil. ARDNF-dan xərclər

5-ci cədvəldə ARDNF-nun illik gəlirlərinin elə həmin illər üçün xərcləri ilə müqayisəsi göstərilmişdir.

5-ci cədvəl. ARDNF-nun gəlirlərlə xərclərinin müqayisəsi

	2001 AZM	2002 AZM	2003 AZM	2004 AZM	2005 AZM	2006 AZM	2007 AZN	2008 AZN
Gəlirlər	1109993.5	1474499.0	1820493.2	1582406.6	3300323.9	4929693.5	1886.2	11864.7
Xərclər	4059.9	434171.7	1180120.2	817507.9	1164786.5	4906879.0	1061.3	4291.8
Xərclərin gəlirlərə nisbəti, %	0.36	29.4	64.8	51.7	35.3	99.5	56.3	36.2

6-cı cədvəldə neft gəlirlərinin xərclənməsini ölkə büdcəsi ilə müqayisə etməyə imkan verən rəqəmlər göstərilmişdir.

6-cı cədvəl. ARDNF-nun xərcləri və dövlət büdcəsinin xərclər hissəsi

İllər	ARDNF-dan xərclər ²⁵ , mln. AZN	Dövlət büdcəsi ²⁶ , mln. AZN	ARDNF-dan transfərlərin dövlət büdcəsində payı, %
2001	0,8	806.6	0
2002	86,8	931.7	0
2003	236,0	1 234.0	8.1
2004	163,5	1 501.0	8.6
2005	232,9	2 140.7	7.0
2006	981.3	3 789.7	15.4
2007	1061.3	6086.2	17.4
2008	4291,8	10680.9	40.2

ARDNF-nun məlumatına²⁷ əsasən, 2009-cu il yanvarın 1-ə müxtəlif layihələrə Fonddan ayrılmış vəsaitlərin həcmi belədir:

Xərclər istiqamətləri	mln. manat
1. Heydər Əliyev adına Bakı Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru kəməri layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi (2006-cı ildə başa çatıb)	297.9
2. Qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və məskunlaşdırılması problemlərinin həlli	523.0
3. Oğuz-Qəbələ zonasından Bakı şəhərinə su kəmərinin çəkilməsi	427.5
4. Samur-Abşeron kanalının rekonstruksiya edilməsi	234.5
5. Dövlət büdcəsinə transfərlər	5 350.0
6. Dövlət İnvestisiya Şirkətinin Nizamnamə kapitalının maliyyələşdirilməsi (ötən il ərzində icra olunub)	90.0
7. "Bakı - Tbilisi - Qars yeni dəmir yolu" layihəsi	26.0
8. "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı"nın maliyyələşdirilməsinə	2.3
9. AÇG üzrə layihədə ARDNŞ-in iştirak payının tənzimlənməsi	87.6
Cəmi:	7 036.5

²⁵ ARDNF-nun illik hesabatları, www.oilfund.az

²⁶ http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/020.shtml#t20_1

²⁷ <http://www.oilfund.az/az/content/15>

ARDNF-dan dövlət büdcəsinə transferlər və qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial ehtiyaclarına və infrastruktur layihələrinin gerçəkləşdirilməsinə ayrılan transferlər müxtəlif dövlət orqanlarına gəlir və məhz burada qismən məqsədsiz və səmərəsiz xərclənmə riskinə məruz qalır.

Müxtəlif hökumət layihələri və proqramlarına xərclənərkən neft pullarının bir hissəsinin itirilməsi (məmurlar tərəfindən mənimsənilmə və ya səmərəsiz xərclənmə) təhlükəsindən ehtiyat etməyə əsas varmı? Ölkədə korrupsiyanın səviyyəsinə dair müxtəlif beynəlxalq və yerli qurumların qiymətləndirmələrinə əsaslanaraq bu suala müsbət cavab verməli oluruq.

7. GƏLİRLƏRƏ NƏZARƏT

Gəlirlərə nəzarət dedikdə, gəlir həcmlərinin əsaslı və vaxtlı-vaxtında daxil olması nəzərdə tutulur. Neft və qaz ehtiyatlarının hasil və istifadəsindən (satışı, emalı və s.) dövlətin əldə etdiyi gəlir növləri az deyil. Eləcə də gəlirlərin daxil olduğu bir neçə dövlət orqanı var (ARDNF, Dövlət Büdcəsi, ARDNŞ, ARDSMF və s.). Bu yazı yalnız ARDNF-na həsr olunduğundan biz məhz bu ünvana daxil olan gəlirlərə nəzarət məsələlərini qısaca da olsa, bu paraqrafda nəzərdən keçirmək istərdik.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Neft Fondunun gəlirləri aşağıdakı mənbələr sayəsində əldə olunur:

- HPBS çərçivəsində çıxarılan mənfəət neftində Azərbaycanın payı;
- HPBS şərtlərinə görə ödənilən bonuslar;
- HPBS şərtlərinə görə akrhesabı ödənişlər;
- neft-qaz layihələri ilə bağlı mənfəətin bölüşdürülməsindən Azərbaycanın payına düşən dividendlər və gəlirlər;
- ixrac neft- və qaz kəmərlərindən əldə edilən tranzit gəlirləri;
- aktivlərin HPBS çərçivəsində istifadəyə verilməsi;
- aktivlərin idarə edilməsindən (yerləşdirmə, investisiya və s.) əldə olunan gəlirlər;
- qrantlar və digər yardım.

2003-cü ildə Azərbaycan beynəlxalq xarakter daşıyan Mədən Sənayesində Şəffaflıq Təşəbbüsünə qoşulmuşdur. Bu təşəbbüs çərçivəsində 2005-ci ildən başlayaraq ildə iki dəfə (ötən il və cari ilin birinci yarısı üzrə) Azərbaycanın yuxarıda sadalanan gəlirləri açıqlanır. Bu açıqlama təşəbbüsün əsas iştirakçıları olan hökumət, şirkətlər (Azərbaycanda neft-qaz sənayesində fəaliyyət göstərən xarici və yerli müəssisələr) və vətəndaş cəmiyyətinin təmsilçisi olan QHT Koalisiyasının

iştirak etdiyi toplantıda edilir və sonra ARDNF-nun veb-səhifəsində yerləşdirilir. Bu təşəbbüsün nəticəsi olaraq hər bir Azərbaycan vətəndaşı ölkənin neft-qaz gəlirləri barədə məlumat əldə etmək imkanı qazanır. Əlbəttə ki, bu, gözəl imkandır. Lakin deyək ki, Alyaska ştatında 90-cı illərin ikinci yarısında aparılan audit²⁸ adıçəkilən beynəlxalq təşəbbüs əvəz etmir. Yəni, təşəbbüsdə iştirak edərək gəlirləri açıqlamaq sadəcə o deməkdir ki, hökumətin gəlirlər barədə hesabatı və şirkətlərin ödənişləri barədə hesabatları tutuşdurularaq ölkənin qazancları barədə müəyyən rəy formalaşır. Bu rəyi auditor şirkəti hazırlayır (qeyd edək ki, hər hesabat dövrünə dair auditor şirkətinin seçimi şəffaf və qanunvericiliyə uyğun aparılır). Yenə də təkrar edək ki, bu rəy audit barədə rəy yox, tutuşdurma nəticələrini əks etdirən rəydir. Buna baxmayaraq, qeyd edilən təşəbbüsün əhəmiyyəti böyükdür.

Hökumət qurumları tərəfindən Azərbaycanın əldə etdiyi gəlirlərin tam (yəni kontraktın şərtlərinə uyğun) və vaxtında əldə olunduğuna nəzarət edən hansısa institut varmı? Məsuliyyət əsasən ARDNŞ-nin və qismən Enerji Nazirliyinin üzərindədir. Lakin ARDNŞ özü kontraktın iştirakçısı olduğuna görə maraqlar konfliktli mövcuddur. Nazirlik isə müvafiq yoxlamaları aparmaq üçün institusional gücə hələ malik deyil.

NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR

1. Azərbaycan ARDNF-nu yaratmaqla böyük neft gəlirlərinin iqtisadiyyata mənfi təsirləri riskini azaltmaq imkanı yaratmışdır. Lakin son illərdə müşahidə edilən böyük həcməldə olan dövlət xərcləri bu imkandan lazımi səviyyədə istifadə edilməsinə dair suallar yaradır.
2. ARDNF-nun büdcə praktikası yaxşılaşdırılmalıdır. ARDNF-nun illik gəlir və xərclər proqramının (büdcəsinin) tərtibi və icrası Qaydalarında qeyd edilir ki, ARDNF büdcəsi 1 dekabr tarixindən gec olmayaraq təsdiq edilir. Lakin gecikmələr davam edir və bu da neft fondunun fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir və eyni zamanda, ümumiyyətlə dövlət büdcəsi prosesini pozur.
3. Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitinin saxlanması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi Qaydalarının təhlili göstərir ki, fondun fəaliyyəti yetərinə qapalı sahədir və fond vəsaitlərinin idarə edilməsi üzrə onun fəaliyyətinin səmərəliliyinin kənardan (həm ekspert dairələri, həm də vətəndaş cəmiyyəti qurumları tərəfindən) qiymətləndirilməsi çətindir. Fondun fəaliyyətinin beynəlxalq aləmdə tanınmış auditor tərəfindən yoxlanılması fond vəsaitinin idarə edilməsinin səmərəliliyi haqqında suala cavab vermir.

4. ARDNF haqqında Əsasnaməyə görə fondun vəsaitləri sosial-iqtisadi və mühüm ümummilli problemlərin həlli, həmçinin infrastrukturun strateji əhəmiyyəti olan obyektlərinin tikintisi və yenidən qurulması üçün istifadə oluna bilər. Ancaq problemlərin vacibliyini və infrastruktur obyektlərinin əhəmiyyətini kim və necə müəyyənləşdirir? Əsasnamədə bu sualın cavabı yoxdur. Bu səbəbdən əlavə hüquqi normalara və ya neft gəlirlərinin idarə edilməsinə dair xüsusi qanunun qəbul edilməsinə ehtiyac duyulur.
5. Fondun Müşahidə Şurasının üzvləri ölkə prezidenti tərəfindən təyin olunur. MŞ-nın tərkibinə QHT sektoru nümayəndəsinin daxil edilməsi zərurəti haqqında məsələ son illərdə neft gəlirlərinə həsr olunmuş müxtəlif ictimai müzakirələrdə dəfələrlə qaldırılmışdır. Müvafiq çağırışla "Mədən Sənayesində Şəffaflığın Artırılması" QHT Koalisiyası da ölkə prezidentinə müraciət etmişdir. Amma vəziyyət eyni olaraq qalır.
6. Azərbaycanın əldə etdiyi gəlirlərin tam (yəni kontraktın şərtlərinə uyğun) və vaxtında əldə olunduğuna nəzarət edən institutlar və mexanizmlər dəqiqləşdirilməlidir. ARDNŞ özü kontraktın iştirakçısı olduğuna görə (maraqlar konflikti mövcuddur) kontraktın şərtlərinə nəzarət Sənaye və Enerji Nazirliyinə tapşırılmalıdır. Nazirliyin isə müvafiq yoxlamaları aparmaq üçün institusional gücü və imkanları artırılmalıdır.
7. Neft gəlirlərinin böyük miqdarda xərclənməsi müvafiq dövlət nəzarəti sisteminin (ilk növbədə Hesablama Palatasının) gücləndirilməsini tələb edir. Eyni zamanda bu nəzarətə vətəndaş cəmiyyəti qurumlarının cəlb edilməsi də çox vacibdir.

1-ci Əlavə

N N	Sazişin imzalan- ma və qüvvəyə minmə tarixləri	Yataqların adı	ARDNŞ-nin və xarici şirkətlərin iştirak payları, %
1	20.09.94 02.12.94	Azəri-Çıraq-Günəşli	ARDNŞ (10); BP (34.1367); UNOCAL(10.2814); LUKOIL(10.0000); STATOIL(8.5633); EXXONMOBİL(8.0006); TPAO(6.7500); DEVON ENERGY(5.6262); ITOCHU(3.9205); DELTA HESS (2.7213)
2	10.11.95 13.02.96	Qarabağ	ARDNŞ (7.5); LUKOIL(12.5); DEVON ENERGY(30.0); AJIP-LUKOIL(45); AJIP(5)
3	04.06.96 04.10.96	Şah-Dəniz	ARDNŞ (10); BP(25.5); STATOIL(25.5); LUKOIL(10); TOTALFINAELF(10); OIEC(10); TPAO(9)
4	14.12.96 25.02.97	Dan Ulduzu, Əşrəfi	ARDNŞ (20); BP(30); UNOCAL(25.5); ITOCHU(20); DELTA(4.5)
5	13.01.97 13.06.97	Lənkəran-Dəniz, Taliş-Dəniz	ARDNŞ (25); ELF(40); TOTAL(10); DEMINEX(10); OIEC(10); PETROFINA(5)
6	03.07.97 05.12.97	Yalama	ARDNŞ (40); LUKOIL(32.4); ARCO(27.6)
7	01.08.97 05.12.97	Abşeron	ARDNŞ (50); CHEVRON(30); TOTAL(20)
8	01.08.97 05.12.97	Naxçıvan	ARDNŞ (50); EXXONMOBİL(50)
9	01.08.97 05.12.97	Oğuz	ARDNŞ (50); EXXONMOBİL(50)
10	02.06.98 07.07.98	Kürdaşı, Araz-Dəniz, Kırqanı-Dəniz	ARDNŞ (50); AGIP(25); MITSUI (15); TPAO (5); REPSOL (5)
11	20.07.98 01.12.98	Inam	ARDNŞ (50); LASMO (12.5); BP (25); CTK (12.5)
12	20.07.98 18.12.98	Araz, Alov, Şərq	ARDNŞ (40); BP(15); STATOIL (15); TPAO(10); Alberta Energy(5); EXXONMOBİL(15)
13	25.12.98 11.06.99	Atəşgah, Yanan Tava, Muğan-Dəniz	ARDNŞ (50); JAPEX(22.5); INPEX(12.5); ITOCHU(7.5); TELKOKU(7.5)
14	02.06.98 13.11.98	Cənub-Qərb Qobustan	ARDNŞ(20); CNPC(50.26); Commonwealth Oil & Gas(29.74)
15	21.07.98 20.11.98	Muradxanlı, Zərdab, Cəfərli	ARDNŞ(50); Ramko(50)
16	02.06.98 16.04.99	Kürsəngi, Qarabağlı	ARDNŞ(50); Frontera Resouers(30); Delta-Hess(20)
17	27.04.99	Savalan, Dalğa, Lərik-Dəniz, Cənub	ARDNŞ (50);ExxonMobil(30); ?(20)
18	27.04.99 21.04.00	Zəfər, Məşəl	ARDNŞ (50); EXXONMOBİL(30); Conoco(20)
19	27.04.99 09.06.00	Padar və bitişik strukturlar	ARDNŞ(20); Monkrif Oyl(80)
20	12.09.00 25.10.00	Mişovdağ, Kəlaməddin	ARDNŞ(15); Moncrief Oil International Inc.(49.7); Petoil(35.3)
21	09.01.01 12.06.01	Zığ, Hövsan	ARDNŞ(50); Lukoil(50)
22	04.06.03 02.12.03	Pirsaat	ARDNŞ(20); Şəngli (50); İntersun(30)
23	29.09.04 29.04.05	Binəqədi qrupu	ARDNŞ(25); AZEN(75)
24	18.06.04 29.04.05	Qaraçuxur	ARDNŞ(25); Noble Sky(75)
25	05.11.04 29.04.05	Kürovdağ	ARDNŞ(50); Caspian Energy Group(50)
26	16.08.05	Suraxanı bloku	ARDNŞ (25); Rafi OİL FZE (BƏƏ) (75)

Bonuslar

mln. USD

Условия выплаты бонуса	Номер контракта*												
	1	2	3	4	5	7	8	9	10	11	12	13	
В течении 30-ти дней после вступления контракта в силу	135	8	37	8	37	30	10	10	32	32	100	10	
В течение 30-ти дней после начала бурения первой разведочной скважины											20		
В течении 30-ти дней после утверждения Программы Разработки		25		25									
В течении 30-ти дней после 60-ти дневной суточной добычи нефти в 40000 баррелей	67.5												
В течении 30-ти дней после 60-ти дневной суточной добычи нефти в 12000 баррелей		42		42								25	
За каждые добытые 100 млн. баррелей			1		2.5	1	1					2.5	
В течени 30-ти дней после утверждения Программы Разработки, в которой предусматривается добыча 100 млн. барелей нефти или нефтяного эквивалента								2.5	2.5	2.5	1		
В течении 30-ти дней после более поздно наступившего одного из событий: 1) 60-ти дневной суточной добычи в 12000 барелей; 2) 60-тидневной стабильной добычи из двух скважин			50		10	25	30	10	10		50		
В течении 30-ти дней после 60-тидневной подачи нефти в экспортный нефтепровод	67.5												
В течени 30-ти дней после начала промышленной добычи										10			

* номер контракта соответствует порядковому номеру в таблице

NEFT GƏLİRLƏRİNDƏN MALİYYƏLƏŞDİRİLƏN SOSIAL PROQRAMLARIN SƏMƏRƏLİLİYİ

Azər Mehtiyev,

İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım Mərkəzi

Giriş

Azərbaycan zəngin neft-qaz ehtiyatlarına, habelə bir sıra başqa mineral resurslara malik ölkədir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin (ARDNŞ) məlumatına görə, hazırda Azərbaycanda neftlə zəngin 57 yataq mövcuddur ki, bunun da 18-i Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda, qalanı isə qurudadır. Xəzər hövzəsinin Azərbaycana aid hissəsində 3-5 milyard ton neft, 5 trilyon kub metr həcmində qaz ehtiyatı mövcuddur²⁹. Bu zəngin neft-qaz ehtiyatlarını istismar etmək üçün Azərbaycan 1994-cü ildən bəri ayrı-ayrı ölkələrin neft şirkətlərinin iştirakı ilə 27 beynəlxalq saziş imzalayıb. Bunun nəticəsidir ki, 1995-2007-ci illər ərzində ölkənin neft sektoruna 24 milyard 291 milyon ABŞ dolları məbləğində xarici investisiya cəlb olunub³⁰. Həmin sazişlərin bir hissəsi kəşfiyyat işlərinin uğursuz nəticələri (yataqlarda kommersiya əhəmiyyətli neft ehtiyatlarının aşkarlanmaması) üzündən fəaliyyətini dayandırsa da, bəziləri üzrə artıq neft və qazın hasilatı və ixracı, habelə gəlirlərin əldə edilməsinə başlanılıb, digərləri üzrə kəşfiyyat işləri davam etməkdədir.

İnvestisiyanın məbləğinə və gözlənilən hasilat həcminə görə Azərbaycanın ən böyük sazişi olan Azəri-Çıraq-Günəşli (AÇG) layihəsi ("Əsrin kontraktı") üzrə 1998-ci ildən bəri neft hasil olunur və 2007-ci ildən mənfəət neftinə çıxılmışdır. 2005-ci ildən başlayaraq Azərbaycana böyük neft pulları daxil olmağa başlayıb. Məhz neft gəlirlərinin sürətlə artması hesabına son illər, xüsusilə 2005-ci ildən başlayaraq Azərbaycan ÜDM-in real artım templərinə görə dünya ölkələrinin önündə gedir: bu göstəricinin səviyyəsi 2005-ci ildə 26.4, 2006-cı ildə 34.5, 2007-ci ildə 25.0 faiz təşkil edib³¹. Bu dövrdə dövlətin maliyə imkanları da kəskin şəkildə artıb. Ekspert qiymətləndirmələrinə görə, neftin dünya bazar qiymətinin bir barrel üçün orta hesabla 45 ABŞ dolları olduğu şəraitdə yalnız "Əsrin kontraktı"ndan Azərbaycan 2030-cu ilədək toplam 155 milyard ABŞ dollarına qədər gəlir götürə bilər³². Təbii ki, belə vəziyyət büdcənin (dövlətin) qarşısında duran sosial problemlərin (təhsil, səhiyyə,

²⁹ Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin internet resursları- <http://socar.az/about-az.html>

³⁰ <http://www.economy.gov.az/> ; http://www.azstat.org/publications/azfigures/2008/az/020.shtml#t20_5

³¹ <http://www.economy.gov.az/>

³² Sabit Bağirov. Beynəlxalq şəffaflıq təşəbbüsləri və Azərbaycan. Bakı-2005. səh.38

sosial müdafiə və təminat və s.) həllinə hökumətin daha çox vəsait ayırmasına, bir sıra sosial-iqtisadi proqramların həyata keçirilməsinə imkanlar yaradır.

Lakin qısa müddətdə böyük həcməldə gəlirlərin əldə edilməsi hökumətin sosial-iqtisadi fəaliyyətində aktivlik yaratmaqla yanaşı onun məsuliyyətini də artırır. Bu dövrdə hökumətin qarşısında səmərəli idarəetmənin təmin edilməsi, cəmiyyətin davamlı iqtisadi-sosial inkişafının bünövrəsinin yaradılması və möhkəmləndirilməsi, resursların səmərəsiz istifadəsi hallarına yol verilməməsi, həyata keçirilən sosial proqramların effektivliyinin təmin olunması, təbii resurslardan əldə olunan gəlirlərdən cəmiyyətin bütün təbəqələrinin faydalanmasına şərait yaradılması və cəmiyyətin rifah halının yüksəldilməsinə nail olunması kimi vəzifələr durur.

Mineral resurslarla zəngin ölkələrin bu resurslardan əldə etdikləri gəlirlərdən istifadə təcrübələrinə nəzər yetirdikdə biz onların böyük əksəriyyətinin nəinki bu vəzifələrin öhdəsindən gələ bilmədiklərinin, əksinə, bu ölkələrdə resurs gəlirlərinin əldə olunmasından keçən 15-20 il ərzində yeni və daha ciddi problemlər yaranmasının, əhəlinin sosial vəziyyətinin daha da ağırlaşmasının, sosial təbəqələşmənin dərinləşməsinin və sosial-siyasi gərginliyin artmasının şahidi oluruq. İqtisadi ədəbiyyatlarda “resursların lənəti” kimi xarakterizə olunan bu sindromdan ölkəmiz yan keçə biləcəkmiz? Hazırda Azərbaycan cəmiyyətini narahat edən əsas suallardan biri də elə budur. Aydındır ki, bu sualın cavabı əsasən hökumətin fəaliyyətinin effektivliyindən asılıdır.

Hələ çox az bir müddətdir ki, Azərbaycana böyük neft pulları daxil olur və hökumət bu gəlirləri müxtəlif sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə yönəldir. Bu baxımdan hökumətin neft gəlirlərindən istifadə siyasətinin uzunmüddətli təsirlərini qiymətləndirmək, ola bilər ki, bir qədər tezdir. Lakin, bu sahədə baş verənlərin təsviri və izlənilməsi ən azı formalaşmaqda olan tendensiyaları ortaya çıxarmağa və mümkün nəticələri qiymətləndirməyə imkan verə bilər. Bu araşdırmada qarşıya qoyulan məqsəd məhz bundan ibarətdir.

Resurs gəlirlərinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsiri:

xarici təcrübənin qısa icmal

XX əsrin ikinci yarısında dünya iqtisadiyyatında baş verən ümumi iqtisadi yüksəliş təbii ehtiyatların, xüsusilə mineral resursların daha böyük həcməldə istismarına və bunun nəticəsi olaraq təbii resurslara tələbatın sürətlə artmasına gətirib çıxardı. Bu vəziyyətdə təbii resurslarla zəngin ölkələrin tez bir zamanda sürətlə varlanmasını, bu tip ölkələrdə iqtisadi inkişaf templərinin artmasını və əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsini gözləmək olardı. Lakin, qəribədir ki, Amerika, Asiya və Afrikanın təbii resurslarla zəngin ölkələrin əksəriyyətində bu resursların istismarının ilk illərində (əsrin 60-70-ci illərində) nəzərə çarpan müsbət tendensiyalar qısa bir müddətdən sonra (əsrin 80-ci illərində) tamamilə əks xarakterli meyllərlə əvəzləndi: bu ölkələrdə iqtisadi

artım templəri kəskin şəkildə aşağı düşdü, əhalinin həyat səviyyəsi daha da ağırlaşdı və yoxsulluq səviyyəsi yüksəldi, dövlət borcları artdı, bir sıra ölkələrdə hətta siyasi sabitlik pozuldu, cəmiyyətdə ümumi tənəzzül prosesləri gücləndi³³.

Təbii ki, zəngin təbii ehtiyatların mövcudluğunun böyük iqtisadi üstünlüklər doğurmalı olmasına rəğmən ölkələrdə tənəzzülü gücləndirməsi kimi belə bir təzadlı vəziyyət beynəlxalq təşkilatların, iri tədqiqat mərkəzlərinin və araşdırmaçıların diqqətindən kənarda qala bilməzdi və qalmadı da. Əsrin 90-cı illərindən başlayaraq bir sıra beynəlxalq qurumlar, iri tədqiqat mərkəzləri və ayrı-ayrı tədqiqatçılar təbii resurslarla zəngin əksər ölkələrdə müşahidə olunan bu təzadlı vəziyyətin elmi araşdırmalarına başladılar, belə tədqiqatlar indi də davam etməkdədir.

Bu sahədə ilk tədqiqatlardan birinin müəllifləri olan J.Saks və E.Uorner dünyanın 97 ölkəsinin məlumatlarının araşdırılmasının nəticəsi olaraq 1995-ci ildə dərc etdirdikləri əsərində göstərirdilər ki, 1960-cı ildən 1990-cı ilədək olan dövrdə təbii resurslar baxımından yoxsul ölkələr belə resurslarla zəngin ölkələrlə müqayisədə daha yüksək (2-3 dəfə artıq) artım səviyyəsinə nail olublar³⁴. Xüsusilə təəccüb doğuran hal bundan ibarət idi ki, neftin 1 barrelinin qiymətinin 3 dollardan 10 dollara qədər yüksəldiyi 70-ci illərdə bu fərq daha da artmışdı.

Dünya Bankının məlumatlarına görə, 1965-ci ildən 1998-ci ilədək olan dövrdə adambaşına ümumi daxili məhsul (ÜDM) istehsalının orta illik düşmə tempi İran və Venesuelada - 1 faiz, Liviyada - 2 faiz, İraq və Küveytdə – 3 faiz olub. Qətdə isə 1970-1995-ci illərdə həmin göstərici 6 faiz təşkil edib³⁵.

Oksfam-Amerika təşkilatının apardığı tədqiqatlar göstərirdi ki, neft və digər mineral sərvətlər yoxsulluq səviyyəsini nəinki azaldır, əksinə onu daha da kəskinləşdirir. Ölkənin neftdən və neft gəlirlərindən asılılıq dərəcəsi artdıqca ölkədə uşaq ölümünün səviyyəsi bir o qədər yüksəlir, əhalinin savad səviyyəsi aşağı düşür, insanların ömür müddəti qısalır³⁶.

Ölkənin zəngin təbii resurslara malik olması ilə onun iqtisadi-sosial inkişafı arasında müşahidə olunan belə təzadlı durumu araşdıran tədqiqatçılar bunu “resursların lənəti” kimi səciyyələndirirlər və bunun çox müxtəlif izahlarını verirlər³⁷: “asılı inkişaf” nəzəriyyəsi, “xammal ixtisaslaşması tələsi”, “holland xəstəliyi”, “renta yönümlü fəaliyyət”, “insan kapitalının dəyərsizləşməsi” və s.

Lakin əksər hallarda tədqiqatçıların gəldiyi qənaət əsasən belədir: zəngin təbii (mineral) resurslardan əldə olunan gəlirlərin ölkənin sosial-iqtisadi durumuna təsiri ilk növbədə məhz cəmiyyətdə formalaşmış institutların keyfiyyətindən (yəni, dövlət

³³ Bu barədə daha ətraflı məlumat almaq üçün bax: Svetlana Tsalik və başqaları. Xəzərin neft gəlirləri: qazanan kim olacaq? Caspian Revenue Watch. Açıq Cəmiyyət İnstitutu, 2003; Егор Гайдар. Гибель империй. Уроки для современной России. Москва, 2003

³⁴ Sachs, J.D. and A.M. Warner. “Natural Resource Abundance and Economic Growth”, Development Discussion Paper, Harvard Institute for International Development, 1995

³⁵ World Bank (2003). World development Indicators, 2003

³⁶ Michael Ross, “Extractive Sectors and the poor”, Oxfam America Report, 2001 (Добывающая промышленность и бедность, Октябрь, 2001)

³⁷ Bu izahlar və nəzəriyyələr barədə ətraflı məlumat üçün bax: В.Полтерович, В.Попов, А.Тонис. Экономическая политика, качество институтов и механизмы «ресурсного проклятия». Москва, ГУ ВШЭ, 2007

idarəetməsinin səmərəliliyindən, məhkəmə sisteminin inkişaf səviyyəsindən, vətəndaş cəmiyyətinin ictimai nəzarəti təmin edə bilmə qabiliyyətindən və s.), o cümlədən hökumətin fəaliyyət qabiliyyətindən asılıdır³⁸.

Bu tədqiqatlar göstərir ki, zəngin mineral resurslara malik ölkələr arasında yalnız Norveç və Kanada bu resurslardan əldə edilən gəlirlərin istifadəsində effektivlik nümayiş etdirə bilib. Bu, həmin ölkələrin oturuşmuş keyfiyyətli institutlara malik olmaları ilə bağlıdır.

Daha bir neçə ölkə - Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ), Qətər və bir qədər də Küveyt – orada neft ehtiyatlarının adambaşına düşən həcmnin son dərəcə yüksək olması hesabına renta yönümlü dövlətə çevrilərək yüksək istehlak səviyyəsinə çıxıblar, lakin bu ölkələrdə də iqtisadiyyat neft sektorunun asılılığına düşüb³⁹. Demək olar qalan bütün ölkələrdə “resursların lənəti” sindromu bu və ya başqa formada özünü göstərib.

Məsələn, 1970-2000-ci illər dövründəki 30 il ərzində ümumi həcmi 320 milyard dollar məbləğində neft ixrac etməsinə rəğmən Nigeriya dünyanın ən kasıb ölkələrindən biri olaraq qalır. 1980-ci illə müqayisədə 2001-ci ildə bu ölkədə adambaşına düşən ÜDM istehsalı 1400 dollardan 300 dollara düşüb. Müxtəlif qiymətləndirmələrə görə, Nigeriyanın o vaxtki prezidenti general Sani Abaça neft ixracından əldə olunan 4 milyard dollardan çox vəsaiti mənimləyib⁴⁰...

Azərbaycanın neft-qaz gəlirləri

Azərbaycan son illər özünün karbohidrogen (neft-qaz) ehtiyatları hesabına yüksək gəlirlər götürən ölkələrdən biridir. Ölkə iqtisadiyyatının bütün kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərində, habelə ölkə əhalisinin rifah səviyyəsində bu gəlirlərin təsiri (həm müsbət, həm də mənfi mənada) artıq hiss olunmaqdadır.

Azərbaycanın neft-qaz gəlirlərinin formalaşmasından danışarkən bir neçə mühüm tendensiyanı xüsusilə qeyd etmək lazımdır:

- beynəlxalq neft sazişləri hesabına (xüsusilə AÇG layihəsi üzrə) 2005-ci ildən başlayaraq ölkədə neft hasilatı və ixracı həcmiəri sürətlə artır;
- beynəlxalq sazişlər hesabına (xüsusilə “Şahdəniz” layihəsi üzrə) 2006-cı ildən ölkədə qaz hasilatı və ixracı həcmiəri artmağa başlayıb;
- 2003-cü ildən başlayaraq 2008-ci ilin iyulunadək dünya bazarlarında neftin qiymətinin davamlı olaraq qalxma tendensiyasında olması. Neftin 1 barrelinin dünya bazar qiyməti 2004-cü ilin iyulunda 37 ABŞ dolları olduğu halda 2008-ci ilin iyulunda 147 dollara qədər qalxıb, sonra azalmağa başlayıb və 2008-ci ilin dekabrında 43 dollara düşüb. Bununla

³⁸ В.Полтерович, В.Попов, А.Тонис. Экономическая политика, качество институтов и механизмы «ресурсного проклятия». Москва, ГУ ВШЭ, 2007; Auty, R.M. (ed.) (2001), Resource Abundance and Economic Development, Oxford University Press, 340 pp

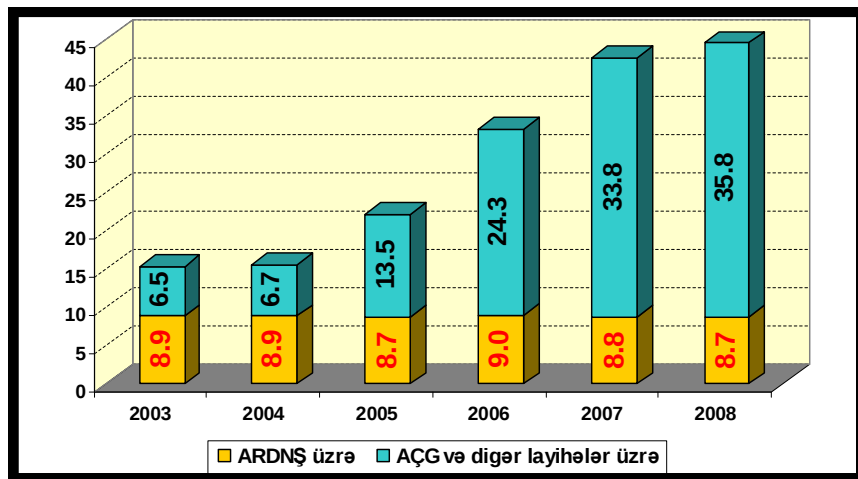
³⁹ В.Полтерович, В.Попов, А.Тонис. Qeyd olunan əsər...

⁴⁰ Rusiyanın «Эксперт» jurnalı, №43, 18 noyabr 2002-ci il, səh. 58-61

belə, ümumiyyətlə 2004-2008-ci illər ərzində neftin orta aylıq bazar qiymətləri hər zaman 40 dollardan yüksək olub⁴¹;

- 2006-cı ildən AÇG layihəsi üzrə mənfəət neftinə çıxılıb;
- 2008-ci ildən AÇG layihəsi üzrə mənfəət neftinin Azərbaycan hökuməti ilə şirkətlər arasında bölüşdürülməsi proporsiyası hökumətin xeyrinə dəyişib - 2007-ci ilin sonunadək 30:70 kimi olan bölgü proporsiyası 2008-ci ilin əvvəlindən 45:55, ilin ikinci rübündən isə 80:20 nisbətində olub.

Son 5 ildə - 2004-2008-ci illər dövründə - Azərbaycanda neft hasilatı həcmələri təqribən 3 dəfəyədək artıb: 15.6 milyondan 44.5 milyon tona çatıb⁴². Bu dövrdə ARDNŞ-in neft hasilatı həcmələri sabit olaraq (təqribən 8.7- 9 milyon ton həddində) qalıb.

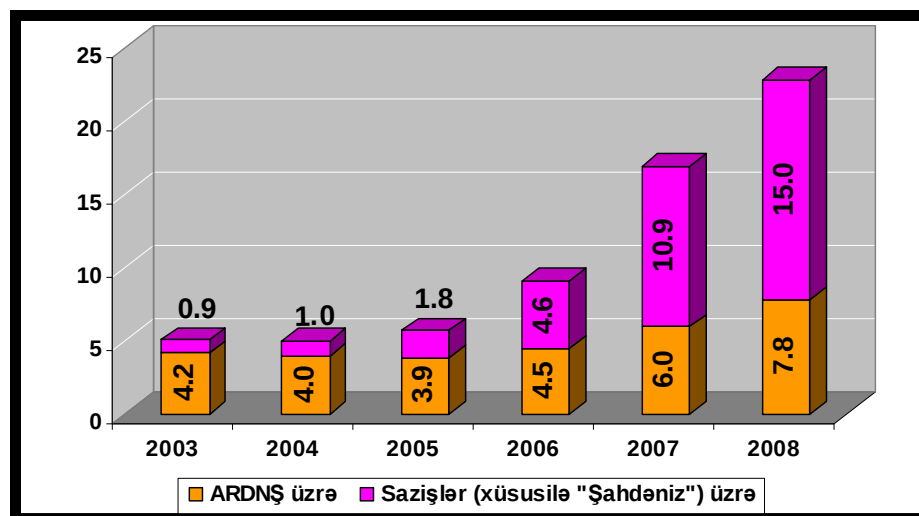
Sxem 1. 2003-2008-ci illərdə Azərbaycanda neft hasilatı (milyon ton)

Neft hasilatında artım sazişlər çərçivəsində, xüsusilə AÇG layihəsi üzrə ABƏŞ-in hasilatı hesabına baş verib: burada hasilat 2005-ci ildə 2004-cü ildəkindən 2 dəfə çox olub, 6.7 milyondan 13.5 milyon tona çatıb. 2006 və 2007-ci illərdə də hasilat həcmələrində yüksək artım tempi müşahidə olunub və neft hasilatı, uyğun olaraq, 24.3 və 33.8 milyon ton olub. Lakin 2008-ci ildə ABƏŞ-in neft hasilatı nisbətən sabitləşib - əvvəlki ildə olduğundan cəmi 2 milyon ton artıq hasilat (35.8 milyon ton) olub. Bununla belə, nəzərə alınmalıdır ki, son illər ölkədə hasil olan neftin 80 faizə qədərini sazişlər çərçivəsində xarici şirkətlər çıxarırlar və yaxın dövrdə bu tendensiya davam edəcək.

Qaz hasilatı ilə bağlı da biz təqribən oxşar mənzərənin şahidi oluruq (sxem 2).

⁴¹ <http://www.ereport.ru/results.php>

⁴² Neft və qaz hasilatı həmləri ilə bağlı bütün məlumatların mənbəyi: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat. Bakı, 2009, səh. 92-95

Sxem 2. 2003-2008-ci illərdə Azərbaycanda qaz hasilatı (milyard kubmetr)

Lakin neftdən fərqli olaraq, ARDNŞ-in qaz hasilatı həcmələrində son 2 ildə kiçik də olsa artım baş verib. 2006-cı ildən başlayaraq sazişlər üzrə qaz hasilatı sürətlə artmaqdadır: 2005-ci ildə sazişlər çərçivəsində cəmi 1.8 milyard kubmetr qaz çıxarılmışdısa, 2006-cı ildə bu, 4.6 milyarda çıxıb (artım 3 dəfə), 2008-ci ildə isə bu göstərici artıq 15.0 milyard kubmetr olub. Ölkənin ümumi qaz hasilatında sazişlər üzrə hasilatın payı 2005-ci ildə 31.6 faiz, 2006-cı ildə 50.5 faiz, 2007-ci ildə 64.5 faiz və 2008-ci ildə 65.8 faiz təşkil edib

Ölkədə neft-qaz hasilatı və ixracı həcmlərinin ildən-ilə artması ÜDM-nin artım dinamikasına və templərinə də müvafiq təsir göstərüb. Belə ki, 2005-ci ilədək ÜDM-in artımı nisbətən sabit templərlə baş verdiyi halda, bu ildən başlayaraq artımlar ildən-ilə sürətlə dəyişib: hər növbəti 2 il müddətində - 2006-da 2004-lə, 2007-də 2005-lə, 2008-də isə 2006 ilə müqayisədə - ÜDM-in həcmi 2.1 dəfədən çox artıb (1-ci cədvəl).

1-ci cədvəl

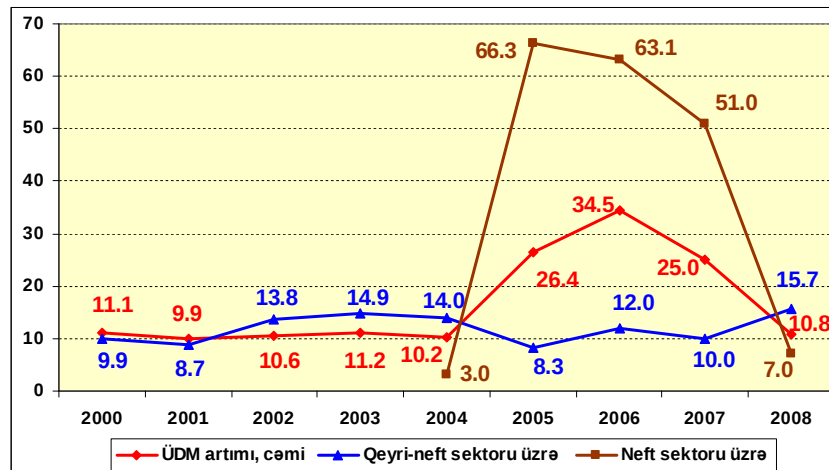
2000-2008-ci illər üzrə ÜDM istehsalı həcmının artım dinamikası
(milyon AZN-lə)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
ÜDM, cəmi	4718.2	5315.6	6062.5	7146.5	8530.2	12522.5	18037.1	26815.1	38005.7
Qeyri-neft sektoru üzrə	3055.8	3195.9	3693.9	4447.6	5242.5	6055.0	7079.1	9533.9	14750.7
Neft sektoru üzrə	1662.4	2119.7	2368.6	2698.9	3287.7	6467.5	10958.0	17281.2	23255.0

Mənbə: İqtisadi İnkişaf Nazirliyi (<http://www.economy.gov.az/>); Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat. Bakı, 2009, səh. 10-12

2004-cü ilədək ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payı üstünlük təşkil etdiyi halda, 2005-ci ildən neft sektorunun payının artması tendensiyası start götürüb. 2006-2008-ci illərdə ÜDM-də birbaşa neft sektorunun payı 60 faizdən çox olub⁴³.

2000-2008-ci illər ərzində ölkədə illik ÜDM-in artım templərinin dəyişmə dinamikasına (sxem 3) diqqət yetirdikdə aydın görünür ki, bu dövrdə qeyri-neft sektorunda illik artım templəri nisbətən sabit həddlərdə olub: 9-15 faiz aralığında dəyişib.

Sxem 3. 2000-2008-ci illər ərzində Azərbaycanda illik ÜDM-in artım templərinin dəyişməsi⁴⁴

2005-ci ilədək daha aşağı (illik 3-4 faiz) artım templərinə malik neft sektorunda isə 2005-ci ildə ÜDM istehsalının artımı 66 faiz təşkil edib, növbəti 2 ildə yüksək artım templəri davam edib. Bu, artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, həmin illərdə həm ölkədə (məhz AÇG layihəsi hesabına) neft hasilatı həcmələrinin ildən-ilə sürətlə artması, həm də dünya bazarında neftin yüksələn qiymətləri ilə əlaqədar olub. Bununla belə, 2008-ci ildə neft hasilatının əsasən sabit qalması və ilin 2-ci yarısından dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin düşməsi ölkənin neft sektoru üzrə ÜDM istehsalının artım templərinin də kəskin azalmasına – 2007-ci ildəki 51.0 faizdən 7.0 faizə düşməsinə – gətirib çıxarıb.

Məlum olduğu kimi, ölkəyə daxil olan neft gəlirləri əsasən 3 mənbədə - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu (ARDNF), dövlət büdcəsi və ARDNŞ-də - toplanır və ayrı-ayrı sosial iqtisadi problemlərin həllinə yönəldilir. ARDNŞ-in özünün müstəqil fəaliyyətindən və neft sazişlərindəki payından yaranan gəlirlərdən

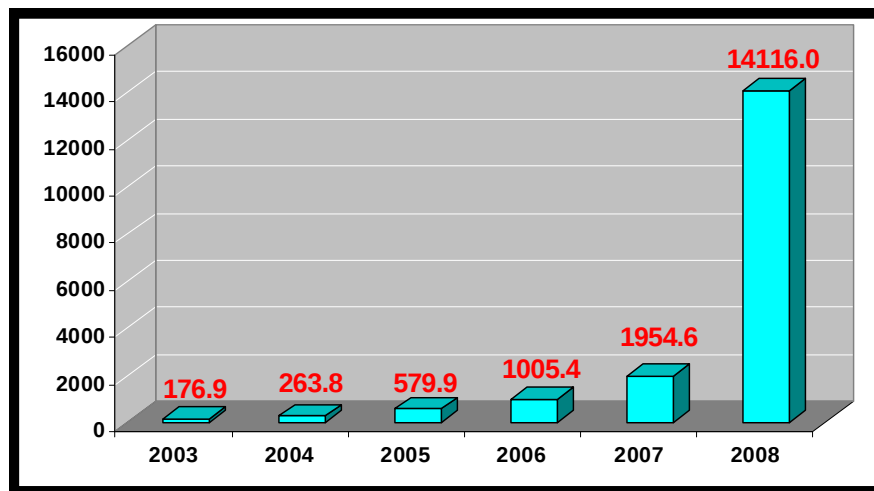
⁴³ **Qeyd:** Yeri gəlmişkən vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycanda müxtəlif mənbələr (məsələn, Dövlət Statistika Komitəsi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Hazirlər Kabinetinin hesabatları, illik büdcənin icrası barədə qanunlara verilən izahat materialları, növbəti ilin büdcə layihəsi və illik büdcənin icrası barədə qanun layihələrinə Hesablama Palatasının verdiyi rəylər və s.) üzrə cəmiyyətə təqdim olunan məlumatlar araşdırılarda neft sektoru üzrə ÜDM-in bir hissəsinin qeyri-neft sektorunun payına keçirildiyi qənaətinə gəlmək olar.

⁴⁴ Məlumatların mənbəyi: İqtisadi İnkişaf Nazirliyi; Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat. Bakı, 2009, səh. 10-12

qanunvericilikdə nəzərdə tutulan vergi və ödənişlər həyata keçirildikdən sonra qalan vəsait şirkətin öz sərəncamında qalır.

Məlum olduğu kimi, ARDNF ölkə prezidentinin «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında» 29 dekabr 1999-cu il tarixli 240 sayılı fərmanı ilə yaradılıb. Neft-qaz sazişləri üzrə gəlirlər (dövlətin payına düşən mənfəət nefti, bonuslar, akrhesabı ödənişlər, tranzit tarifləri üzrə ödənişlər, icarə ödənişləri və s.) başlıca olaraq Neft Fonduna toplanır. Fond yaradıldıqdan etibarən 2001-2008-ci illər ərzində onun gəlirlərinin ümumi həcmi 20.0 milyard ABŞ dolları təşkil edib ki, bunun 72.0 faizindən çoxu (təqribən 14.5 milyard dolları) Fonda məhz 2008-ci ildə daxil olub⁴⁵.

2003-2008-ci illərdə Dövlət Neft Fondunun gəlirlərinin 94.2 faizi (18.1 milyard ABŞ dolları) mənfəət neftinin və qazın satışından daxilolmalar hesabına formalaşmış. 2003-2008-ci illər ərzində Dövlət Neft Fondunun mənfəət neftinin və qazın satışı ilə bağlı daxilolmalarının həcmi aşağıdakı kimi olub (sxem 4). Sazişlər çərçivəsində Azərbaycan hökumətinə çatan mənfəət karbohidro-genlərin satışından Fonda 2006-cı ildə 1.0 milyard, 2007-ci ildə 2 milyardadək, 2008-ci ildə isə 14.1 milyard ABŞ dolları məbləğində vəsait daxil olub.

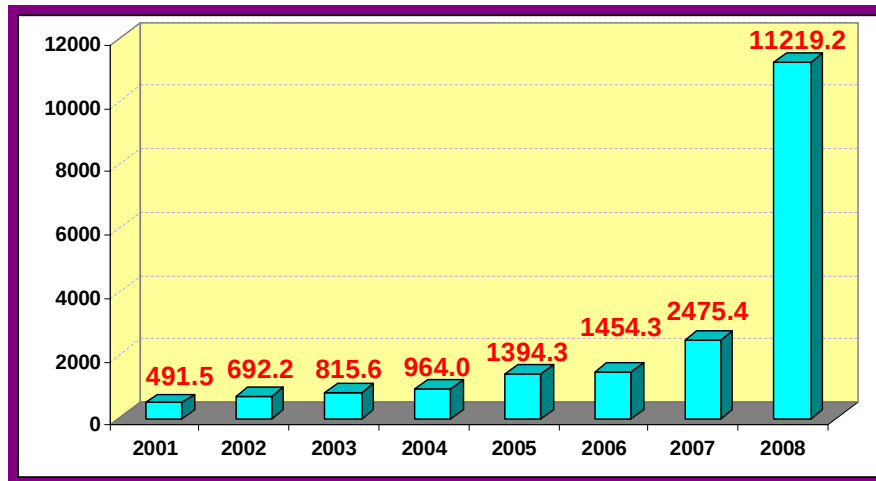

Sxem 4. 2003-2008-ci illər ərzində Dövlət Neft Fondunun mənfəət neftinin və qazın satışı ilə bağlı daxilolmaları (milyon ABŞ dolları ilə)

2003-2008-ci illər ərzində Fondun ümumi gəlirlərdə onun vəsatinin idarə edilməsi ilə bağlı gəlirlər 2.7 faiz (512.2 milyon ABŞ dolları), bonus ödənişləri 1.2 faiz (220.1 milyon ABŞ dolları), BTC layihəsi üzrə dividendlər 0.6 faiz (119.6 milyon ABŞ dolları), xam neftin ixrac qiyməti ilə respublikadaxili topdansatış qiyməti arasındakı fərqdən gəlirlər 0.4 faiz (82.8 milyon ABŞ dolları), akrhesabı ödənişlər 0.3 faiz (56.5 milyon ABŞ dolları), tranzit haqqı 0.3 faiz (55.9 milyon ABŞ dolları) təşkil edib.

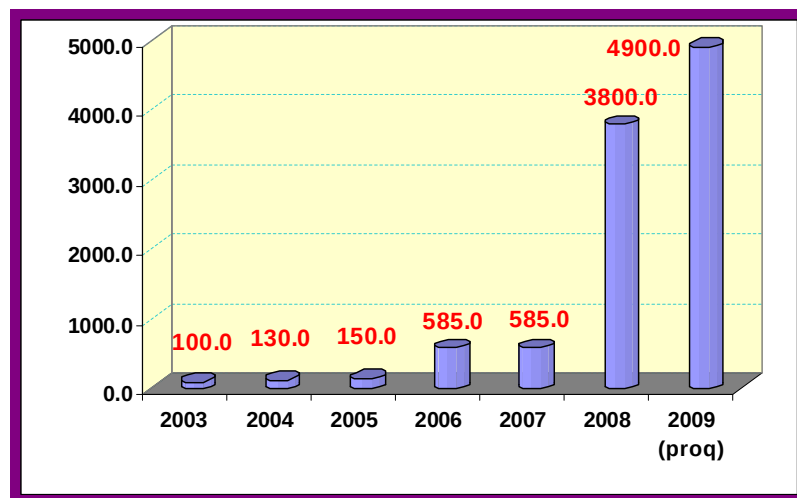
⁴⁵ ARDNF-in gəlir və xərcləri barəsində məlumatların mənbəyi: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat. Bakı, 2009, səh. 62-71

2008-ci ilin sonuna Dövlət Neft Fondunda vəsait qalığı 8 milyard 987 milyon manat (yaxud 11 milyard 219 milyon ABŞ dolları) olub⁴⁶. 2001-2008-ci illər üzrə hər ilin sonuna ARDNF-də toplanmış vəsait qalığının dəyişməsi 5 sayılı sxemdə əks olunub. Göründüyü kimi, məhz 2008-ci ilin sonuna Fondada toplanmış vəsaitin qalığı (istifadə olunmuş vəsait çıxıldıqdan sonra Fondada qalan məbləğ) 10 milyardlıq həddi keçib, 11.2 milyard ABŞ dolları səviyyəsinə çatıb.

Sxem 5. 2001-2008-ci illər ərzində Dövlət Neft Fondunun vəsaitinin (qalığın) artım dinamikası (ilin sonuna, milyon ABŞ dolları ilə)

Məlum olduğu kimi, ARDNŞ-in, digər yerli və xarici neft şirkətlərinin, habelə subpodratçıların mənfəətindən və ya gəlirlərindən vergilər, habelə oralarda çalışan işçilərinin əmək haqqından tutulan gəlir vergisi dövlət büdcəsinə daxil olur. Bundan başqa 2003-cü ildən başlayaraq hər il Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertlər həyata keçirilir (sxem 6).

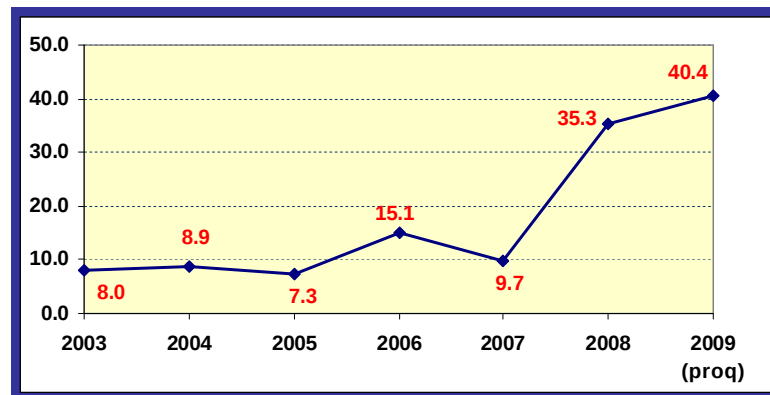

Sxem 6. 2003-2009-cu illərdə ARDNF-dən dövlət büdcəsinə transfertlərin məbləğinin dinamikası (milyon AZN-lə)

⁴⁶ <http://www.oilfund.gov.az>

Göründüyü kimi, Neft Fondunun gəlirləri artdıqca dövlət büdcəsinə transfertlərin məbləği də artıb. 2006 və 2007-ci illərdə Fondan dövlət büdcəsinə transfertlərin məbləği 585.0 milyon manat olduğu halda, 2008-ci ildə bu məbləğ 6 dəfə artırılaq 3.8 miyard manata çatıb. 2009-cu ildə isə bu məbləğin 4.9 miyard manat olması nəzərdə tutulur. Lakin 2008-ci ilin ortalarından kəskinləşən dünya maliyyə böhranı ilə əlaqədar neftin dünya bazar qiymətlərinin aşağı düşməsi səbəbindən 2009-cu ildə ARDNŞ-in və ABƏŞ-in dövlət büdcəsinə ödənişləri azalarsa (güman ki, bu belə də olacaq), onda Fondan dövlət büdcəsinə transferin nəzərdə tutulan məbləğinin artırılması gözləniləndir.

Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertlərin məbləği ildən-ilə artdıqca büdcə gəlirlərinin formalaşmasında Fondun payı da yüksələn xətlə artır: 2007-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 10 faizindən də azı Fondan daxil olmuşdusa, 2008-ci ildə bu göstərici 35 faizi ötüb, 2009-cu ildə isə 40 faizi keçəcək (sxem 7).

Sxem 7. 2003-2009-cu illər üzrə DNF-dən transfertlərin dövlət büdcəsinin gəlirlərində payı (faizlə)

Neft-qaz gəlirləri üzrə dövlət büdcəsinə daxil olan digər vəsaitlər ARDNŞ-in vergi ödənişləridir. Şirkətin dövlət büdcəsinə ödənişlərin dinamikasını 2 sayılı cədvəldən izləmək olar: əgər 2004-cü ildə milli neft şirkətinin ölkənin dövlət büdcəsinə ödənişləri 384 milyon manat olmuşdusa, artıq 2007-ci ildə bu göstərici 1 miyard manata çatıb. Cədvəl məlumatlarından görünür ki, 2008-ci ildə ARDNŞ-dən dövlət büdcəsinə 1.35 miyard manat daxil olub, lakin həmin ildə Şirkətin nizamnamə kapitalının artırılması üçün dövlət büdcəsindən ARDNŞ-ə 600 milyon manat vəsait ayrılıb⁴⁷.

2-ci cədvəl

2004-2009-cu illər üzrə dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında neft sektorunun iştirakı (milyon manat)

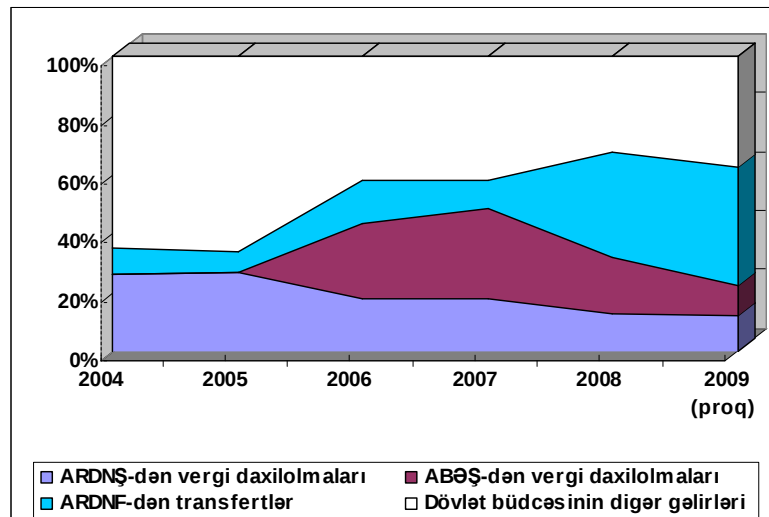
⁴⁷ ARDNŞ beynəlxalq səviyyəli quruma çevrilmək üçün əməli addımlar atır. "Azərbaycan" qəzeti, 4 fevral 2009-cu il

	2004	2005	2006	2007	2008	2009 (proq)
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, cəmi	1481.2	2055.2	3882.0	6006.6	10762.7	12177.0
Neft sektorundan cəmi daxilolmalar	514.4	692.1	2257.8	3497.2	7238.7	7595.0
• ARDNŞ-dən vergi daxilolmaları	384.4	542.1	700.8	1080.7	1351.6	1450.0
• ABƏŞ-in mənfəət vergisi üzrə daxilolmalar	-	-	972.0	1831.5	2087.1	1230.0
• ARDNF-dən transfertlər	130.0	150.0	585.0	585.0	3800.0	4915.0
Neft sektorundan daxilolmaların büdcə gəlirlərində payı (faiz)	34.7	33.7	58.2	58.2	67.3	62.4
Dövlət büdcəsinin digər gəlirləri	966.8	1363.1	1624.2	2509.4	3524.0	4582.0

(Mənbə: 2004-2009-cu illər üzrə məlumatlar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq illər üzrə fəaliyyəti haqqında hesabatlardan, 2009-cu il üzrə məlumatlar “ Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 dekabr 2008-ci il tarixli Fərmanından götürülüb)

AÇG layihəsi üzrə 2006-cı ildən mənfəət nefti əldə edilməyə başladığından həmin ildən ABƏŞ dövlət büdcəsinə mənfəət vergisi ödəyir. Bu mənbə üzrə dövlət büdcəsinə daxilolmalar 2006-cı ildə 972 milyon manat, 2007-ci ildə bundan təxminən 2 dəfə çox – 1,8 milyard manat, 2008-ci ildə isə 2.0 milyard manat olub (2-ci cədvəl). ABƏŞ-in vergilərinin büdcəyə daxil olması ilə dövlət büdcəsinin gəlirləri də sürətlə artmağa başlayıb, eyni zamanda büdcə gəlirlərinin formalaşmasında neft sektorunun payının çoxalması baş verib: 2004-cü ildə büdcə daxilolmalarında neft sektorunun xüsusi çəkisi 34.7 faiz idisə, 2008-ci ildə bu göstərici artıq 67.3 faiz təşkil edib.

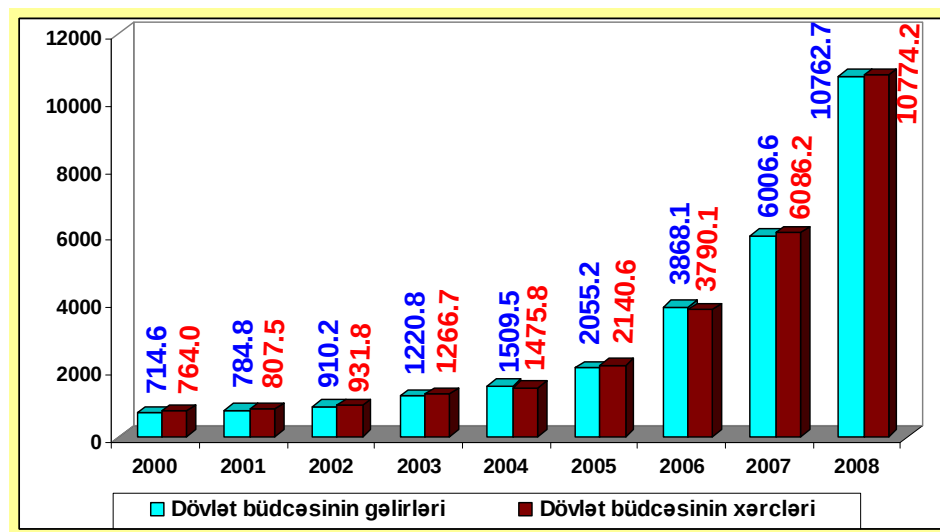
Ümumiyyətlə, dövlət büdcəsi gəlirlərində neft sektorunun ümumi və mənbələr üzrə payının 2004-2009-cu illər üzrə dəyişməsinin qrafik təsvirini 8 sayılı sxemdən izləmək olar. Həm də bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, neft sazişləri üzrə ayrı-ayrı layihələrdə çalışan işçilərin gəlir vergisi üzrə dövlət büdcəsinə daxilolmalar haqqında məlumat olmadığından mənbə üzrə daxilolmalar cədvəldə və neft sektorunun qeyd olunan payında əksini tapmayıb.

Sxem 8. 2004-2009-cu illər üzrə dövlət büdcəsi gəlirlərində neft sektorunun payının dəyişməsi (faizlə)

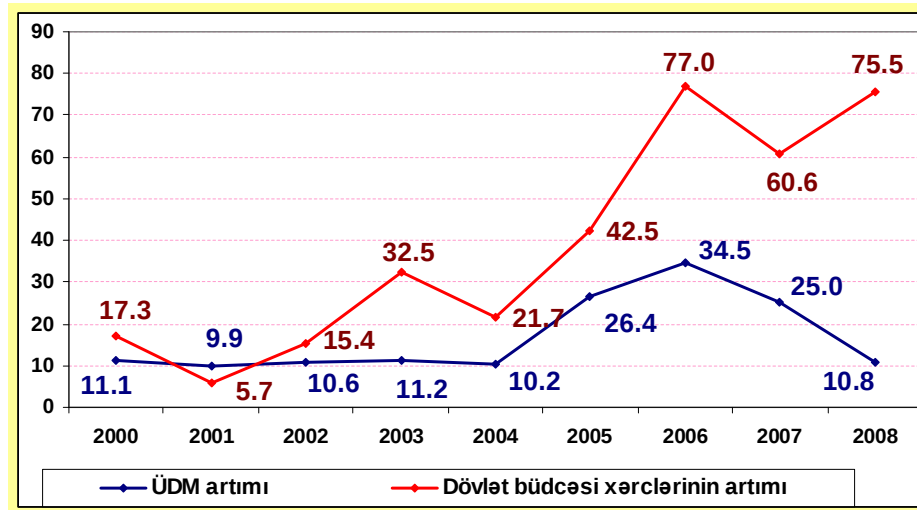
Diqqət yetirmək lazımdır ki, 2007-ci ilədək dövlət büdcəsinin neft sektorundan daxilolmalarında ARDNŞ və ABƏŞ daha yüksək paya (bu sektordan daxilolmaların təxminən 83 faizi) malik olubsa, 2008-ci ildə Neft Fondundan transfertlər üstün mövqeyə (təxminən 53 faiz) keçib, 2009-cu ildə isə bu göstərici 65 faizi keçəcək.

Neft-qaz gəlirlərinin artması dövlət büdcəsinin gəlirlərinin, uyğun olaraq, həm də xərclərinin sürətlə artmasına gətirib çıxarıb. 2003-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri 1.2 milyard manat olmuşdusa, 5 ildən sonra – 2008-ci ildə artıq 10 milyard manatı ötüb (sxem 9).

Sxem 9. 2000-2008-ci illərdə dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin dəyişmə dinamikası (milyon manat)

Nəhayət, 2002-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda dövlət büdcəsi xərclərinin illik artım templəri ÜDM-in artım templərini qabaqlamaqdadır. 2005-2008-ci illər dövründə isə bu fərq daha da böyümüşdür (sxem 10). Belə ki, 2004-cü ildə ÜDM-in artım tempi 10.2 faiz, büdcə xərclərininki isə 21.7 faiz olduğu halda, 2005-ci ildə, uyğun olaraq, 26.4 və 42.5, 2006-cı ildə 34.5 və 77.0, 2007-ci ildə 25.0 və 60.6 faiz olub.

Sxem 10. 2000-2008-ci illər üzrə ÜDM-in və büdcə xərclərinin artım templəri əvvəlki illə müqayisədə faizlə)

Lakin, əgər 2007-ci ilədək həm ÜDM-in, həm də büdcə xərclərinin artım templərində, müəyyən fərqlə də olsa, uyğun tendensiya baş verirdisə, 2008-ci ildə tamamilə fərqli proses müşahidə olunub: ÜDM-in artım tempində azalma olmasına rəğmən (10.8 faiz), büdcə xərclərinin artım tempində (75.5 faiz) yüksəlmə baş verib.

Neft gəlirlərinin sosial məqsədlərə və sosial proqramlara istifadəsi

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından (1991-ci ildən) sonra ölkənin sosial-iqtisadi həyatını bürümüş böhran müharibə üzündən daha da dərinləşmişdi. İqtisadi islahatların kifayət qədər çəvik və düzgün aparılmaması vəziyyəti daha da ağırlaşdırmış, ölkə ciddi maliyyə qıtlığı ilə üzləşmişdi. Bütün bunlar ilk növbədə məhz sosial sferada problemlərin dərinləşməsinə, sosial infrastrukturun dağılmasına, xüsusilə dövlət tabeli sosial sektorda maddi-texniki təminatın yararsız hala düşməsinə və dövlətin təqdim etdiyi sosial xidmətlərin keyfiyyətinin son dərəcə pisləşməsinə, nəticədə əhəlinin sosial vəziyyətinin ağırlaşmasına gətirib çıxarmışdı.

Dövlətin maliyyə imkanlarının genişlənməsi baş verdikcə sosial sahələrin və sosial infrastrukturun bərpasına və yenidən qurulmasına böyük həcməldə vəsaitin ayrılması zəruri və qaçılmaz idi. Ölkəyə neft pulları daxil olduqca bu baş verir: 2005-ci

ildən başlayaraq hər il dövlət büdcəsindən sosial sahələrə və müxtəlif sosial məqsədlərə yönəldilən vəsaitin həcmnin sürətlə artması müşahidə olunur. Eyni zamanda, dövlət büdcəsi ilə hazırda ölkənin neft gəlirlərinin toplandığı digər 2 mənbədən (ARDNF və ARDNŞ) də ayrı-ayrı sosial problemlərin həllinə və müxtəlif sosial proqramların maliyyələşdirilməsinə vəsait yönəldilməkdədir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli 128 sayılı fərmanı ilə «Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya» təsdiq edilib. Həmin Strategiyada ölkənin əldə etdiyi neft və qaz gəlirlərinin aşağıdakı əsas istiqamətlərdə istifadəsi nəzərdə tutulur:

- iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun, regionların, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı;
- infrastruktur sahələrin geniş miqyaslı inkişafı;
- yoxsulluğun azaldılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi və digər sosial problemlərin həlli;
- iqtisadiyyatın intellektual və texnoloji bazasının səviyyəsinin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması;
- «insan kapitalı»nın inkişafı (yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması (o cümlədən xarici ölkələrdə), kadrların professionallıq səviyyəsinin artırılması);
- ölkənin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi;
- azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması və məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qaytarılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Buradan göründüyü kimi, neft-qaz gəlirlərinin istifadəsinin əsas istiqamətləri sırasında sosial məqsədlər və infrastrukturun bərpası mühüm yer tutur.

Yaradılardan 2009-cu ilin yanvarın 1-dək Dövlət Neft Fondundan ümumilikdə 7 milyard 038.8 milyon manat məbləğində vəsait ayrı-ayrı problemlərin həlli və infrastruktur obyektlərinin inşası üzrə layihələrin maliyyələşdirilməsinə yönəldilib⁴⁸. Bu vəsaitin 5 milyard 350 milyon manatı, yaxud 76.0 faizi dövlət büdcəsinə transfert edilib və buradan müxtəlif istiqamətlərə, o cümlədən sosial məqsədlərə istifadə olunub. Neft Fondundan BTC Əsas İxrac Boru kəməri layihəsində ölkənin iştirak payının maliyyələşdirilməsinə 297.9 mln.manat, Bakı - Tbilisi - Qars dəmir yolu layihəsinə 26 mln.manat, Dövlət İnvestisiya Şirkətinin Nizamnamə kapitalının formalaşdırılmasına 90 mln.manat, AÇG layihəsində ARDNŞ-in iştirak payının tənzimlənməsinə 87.6 mln.manat ayrılıb. Ötən dövr ərzində Fondun vəsaiti hesabına sosial xarakterli aşağıdakı layihələr reallaşdırılır:

- Qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və məskunlaşdırılması problemlərinin həlli - 523 mln.manat;

⁴⁸ <http://www.oilfund.gov.az>

- Oğuz-Qəbələ zonasından Bakı şəhərinə su kəmərinin çəkilməsi – 427.5 mln.manat;
- Samur-Abşeron kanalının yenidənqurulması – 234.5 mln.manat;
- "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı"nın maliyyələşdirilməsi – 2.3 mln.manat.

ARDNŞ də dövlət adından bir sıra sosial proqramların reallaşdırılmasında fəal iştirak edir. Şirkət 1998-ci ildən başlayaraq qaçqın və məcburi köçkünlərin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasında, habelə onların ərzaq təminatında fəal iştirak edib. Şirkətin saytında verilən məlumata görə, ARDNŞ Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) icrasında da yaxından iştirak edir. Buna misal olaraq, Siyəzən şəhərində gün ərzində 150 xəstəyə xidmət göstərən poliklinikanın, 68 cərrahiyə və doğum şöbələrinin, Neftçala rayonu Yeniqışlaq kəndindəki orta məktəbin tikintisini, Neftçala şəhər stadionunun təmirini, Salyan rayonu Arxarası kənd orta məktəbinin tikintisini, Təzəkənd, Kürsəngi və Kolanı kənd orta məktəblərinin təmirini, rayonlararası "Şorsulu" psixoloji dispanserinin təmirini, Qarabağlı kəndində mədəniyyət sarayının tikintisini və s. göstərmək olar"⁴⁹.

Şirkət Əli Bayramlı şəhərində 500 şagird yerlik məktəb və veteranlar üçün nəzərdə tutulan 5 mərtəbəli 35 mənzilli yaşayış evinin, Qazax rayonunun Aşağı Salahlı və Hüseynbəyli kəndlərinin hər birində 400 şagird yerlik məktəblərin, Hacıqabul rayonunun Udulu və Qubalı kəndlərində 240 və 100 şagird yerlik məktəblərin, Salyan rayonunun Pambıqkənd kəndində 200 şagird yerlik məktəbin və sahəsi 531 kv.m olan idman kompleksinin, həmin rayonun Peyk kəndində 100 şagird yerlik məktəbin, Neftçala rayonunun Mayak kəndində 100 şagird yerlik məktəbin inşasını həyata keçirib⁵⁰.

Bu qeyd olunanlardan başqa, ARDNŞ tərəfindən 2006-2008-ci illərdə Balakən rayonunda 235 cərrahiyə Mərkəzi Xəstəxana, rayon kitabxanasının binası, rayonun İtitala kəndində 450 şagird yerlik məktəb, kənd mədəniyyət evi və tibb məntəqəsi, Zaqatala royonunda Diaqnostika Mərkəzi və 500 yerlik lisey binası, Qusar raynunun Aşağı Ləyəv kəndində 320 şagird yerlik, Şuvaşal kəndində 200 şagird yerlik və Qalaçıq kəndində 320 yerlik orta məktəb binaları, Yevlax rayonynda Mərkəzi Xəstəxana, Xanlar rayonunda 800 yerlik orta məktəb binası, Ağsu rayonu Çiyini kəndində 320 şagird yerlik məktəb tikilib. Bununla yanaşı, qeyd olunan dövrdə Lənkəranda, Əli Bayramlıda, Qəbələdə, Qazaxda, Gəncədə, Bərdədə, Qubada, Cəlilabadda və Şamaxıda Müalicə Diaqnostika Mərkəzləri tikilir. Növbəti illərdə daha bir neçə Müalicə Diaqnostika Mərkəzinin (Göyçay, Tovuz və Bakıda) və Fizuli rayonunda Tibb mərkəzinin tikintisi planlaşdırılır⁵¹.

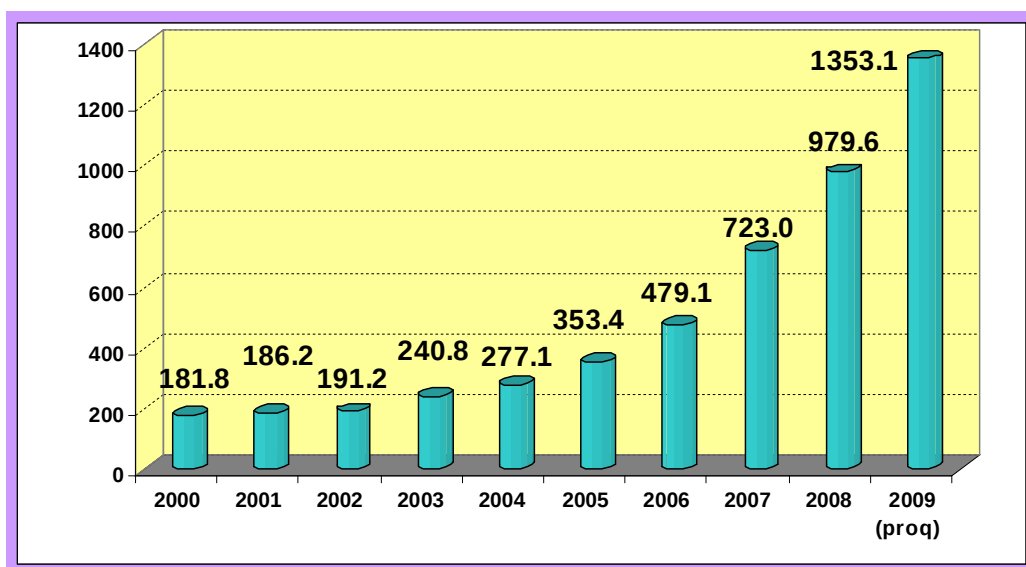
⁴⁹ <http://www.socar.gov.az/social-az.html>

⁵⁰ "Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən respublikanın regionlarında inşa edilmiş məktəb binalarının, yaşayış evinin və idman kompleksinin yerli icra hakimiyyəti orqanlarının balansına verilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 24 may 2007-ci il, № 082

⁵¹ Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti

Bütün bunlara rəğmən, neft gəlirləri hesabına sosial proqramların maliyyələşdirilməsinin başlıca mənbəyi dövlət büdcəsidir. Son illər (xüsusilə 2005-ci ildən başlayaraq) dövlət büdcəsindən təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və sosial təminat və başqa sosial istiqamətlərə ayrılan vəsaitlərin həcmi ildən-ilə sürətlə artmaqdadır.

2005-ci ilədək olan dövrdə dövlət büdcəsinin “Təhsil” bölməsinin xərcləri hər il çox az artıma malik olub. 2005-ci ildən başlayaraq hər il bu xərclər əvvəlki illə müqayisədə ciddi artımlara məruz qalıb, hətta hər iki il müddətində 2 dəfəyədək artım müşahidə olunub (sxem 11). Belə ki, 2005-ci illə müqayisədə 2007-ci ildə, 2006-cı illə müqayisədə isə 2008-ci ildə bu xərclərin mütləq artımı 2 dəfə təşkil edib⁵².

Sxem 11. 2000-2008-ci illərdə dövlət büdcəsindən “Təhsil” bölməsinə ayrılan vəsaitin həcmnin dinamikası (milyon manat)

Təhsilə ayrılan vəsaitlərin belə artımı maliyyələşdirmənin əvvəlki mexanizmləri (yəni təhsil müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi) ilə yanaşı həm də təhsil sferasında proqramlar üzrə maliyyələşdirmə mexanizmlərinin tətbiqinə şərait yaradıb. 2007-ci ildə təhsil sahəsində 5 proqram həyata keçirildiyi halda, növbəti iki ildə belə proqramların sayı 12-yə çatıb (3-cü cədvəl).

3-cü cədvəl

2007-2009-cu illərdə dövlət büdcəsinin “Təhsil” bölməsi üzrə maliyyələşdirilən proqramlar
(min manat)

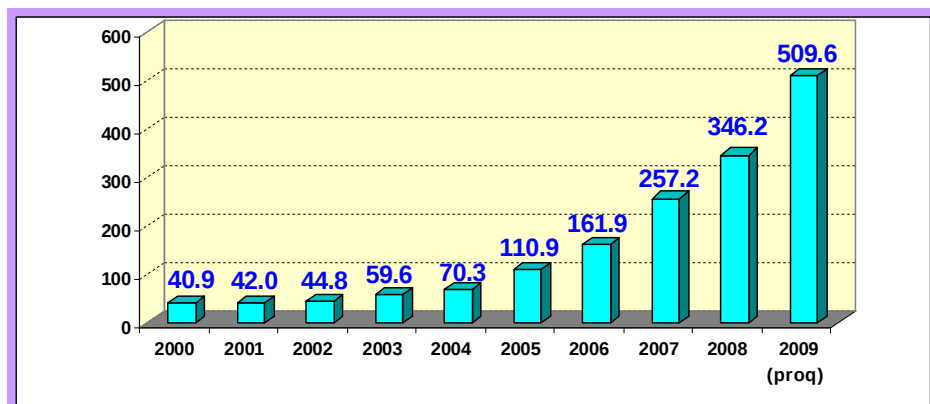
	Proqram və tədbirlər	2007	2008	2009
1.	Respublikanın ümumtəhsil məktəblərində oxuyan şagirdlərin pulsuz dərsliklərlə təmin olunması xərcləri	7000.0	8899.9	9675.9

⁵² Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi

2.	“Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi , mövcud məktəblərin əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair Proqramı”nın (2005-2009-cu illər) maliyyə təminatı ilə bağlı xərclər	18537.6	8868.3	4012.8
3.	“Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı proqramı”nın) maliyyə təminatı ilə bağlı xərclər	12540.2	8550.4	19562.4
4.	“Xüsusi istedadla malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət proqramının (2006-2010-cu illər)” maliyyə təminatı ilə bağlı xərclər	1786.1	595.3	612.0
5.	“Azərbaycan Respublikasında Dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (De-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramının (2006-2015-ci illər)” maliyyə təminatı ilə bağlı xərclər	280.0	280.9	401.3
6.	“Azərbaycan Respublikasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsilinin təşkili üzrə İnkişaf Proqramının (2005-2009-cu illər)” maliyyə təminatı ilə bağlı xərclər		210.7	194.6
7.	“Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi Proqramına (2007-2010-cu illər)” əsasən nəzərdə tutulan tədbirlərlə bağlı xərclər		5768.4	5768.4
8.	“Texniki peşə təhsilinin inkişafı Dövlət Proqramının (2007-2010-cu illər)” maliyyə təminatı ilə bağlı xərclər		712.3	1775.7
9.	Bakı və Gəncə Uşaq Kəndlərinin və SOS Gənclər Evinin saxlanılması ilə bağlı xərclər		425.2	543.9
10.	Məktəb kitabxanalarının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və müasir informasiya texnologiyaları ilə təchizatına dair tədbirlərlə bağlı xərclər		852.7	938.0
11.	Gənc istedadlar (18 nəfər) üçün xüsusi təqaüdlərin ödənilməsi ilə bağlı xərclər		65.0	177.1
12.	Ümumtəhsil məktəblərinə tədris laboratoriya (kimya, fizika, biologiya) avadanlıqlarının alınması üçün		4012.8	2006.4

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi

Dövlət büdcəsinin “Səhiyyə” bölməsinin xərcləri üzrə də biz oxşar mənzərənin şahidi oluruq. 2005-ci ildən başlayaraq büdcədən səhiyyəyə ayrılan vəsaitin mütləq məbləği ildən-ilə sürətlə artır, habelə hər 2 il müddətində məbləğ 2 dəfəyədək artır (sxem 12)⁵³.

Sxem 12. 2000-2008-ci illərdə dövlət büdcəsindən “Səhiyyə” bölməsinə ayrılan vəsaitin həcmnin dinamikası (milyon manat)

Səhiyyə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin belə sürətli artımı səhiyyədə də bir sıra proqramların reallaşdırılması üçün imkanlar açıb. 2007-ci ildən səhiyyədə 6, 2008-ci ildən isə 9 proqram reallaşdırılmaqdadır (4-cü cədvəl). 2009-cu ildən bu proqramların siyahısına biri də (2008-2012-ci illər üçün AR-da HİV/AİDS-in qarşısının alınması və onunla mübarizə üzrə Tədbirlər Proqramı) əlavə olunub. Belə proqramlar səhiyyəyə ayrılan vəsaitlərin istifadəsindən konkret xəstəliklərin müalicəsi üzrə dəyişiklikləri izləməyə imkan yaradır.

4-cü cədvəl

2007-2009-cu illərdə dövlət büdcəsinin “Səhiyyə” bölməsi üzrə maliyyələşdirilən proqramlar
(milyon manat)

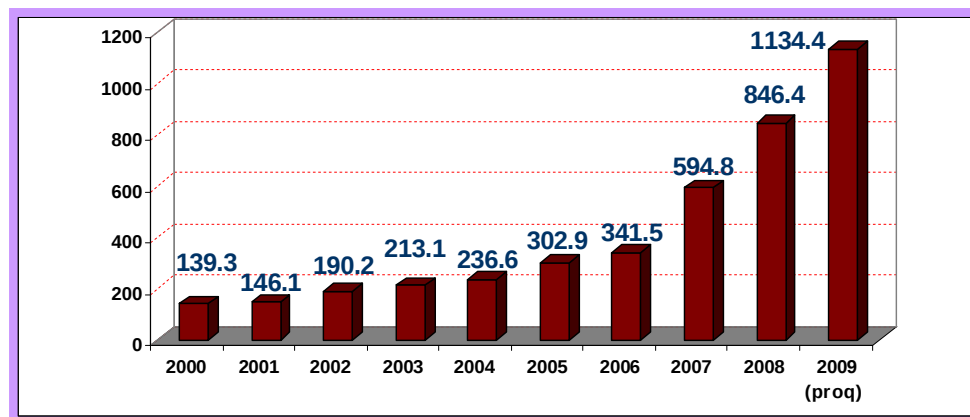
	Proqramların adı	2007	2008	2009
1.	Xroniki böyrək çatışmazlığı üzrə Tədbirlər Proqramı	12.4	14.4	19.3
2.	Şəkərli diabet üzrə Dövlət Proqramı	12.0	13.8	19.2
3.	Hemofiliya və talassemiya irsi qan xəstəlikləri üzrə Dövlət Proqramı	9.1	9.2	10.6
4.	Yoluxucu xəstəliklərin immunoprofilaktikasına dair Tədbirlər Proqramı	1.9	1.1	5.1
5.	Ana və uşaqların sağlamlığının qorunması üzrə Dövlət Proqramı	4.8	5.2	5.2

⁵³ Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi

6.	Qanın, qan komponentlərinin donorluğu və qan xidmətlərinin inkişafına dair Dövlət Proqramı	0.7	0.8	3.0
7.	Onkoloji xəstələrin şisş əleyhinə əsas preparatlarla təminatı üzrə Tədbirlər Proqramı		5.0	10.6
8.	2008-2012-ci illər üçün AR-da HIV/AİDS-in qarşısının alınması və onunla mübarizə üzrə Tədbirlər Proqramı			1.98
9.	İcbari tibbi sığortanın tətbiqi ilə bağlı xərclər		4.0	50.2
10.	İctimai səhiyyə kadrlarının hazırlanması üzrə Tədbirlər Proqramı		1.4	0.13

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi

Dövlət büdcəsinin “Sosial müdafiə və sosial təminat” bölməsi üzrə xərclərin də 2006-cı ildən başlayaraq sürətlə artması baş verir (sxem 13). 2008-ci ildə bu bölmə üzrə xərclərin məbləği 846.4 milyon manat olub ki, bu da 2006-cı ildə olduğundan (341.5 milyon manat) 2.5 dəfə çoxdur⁵⁴.

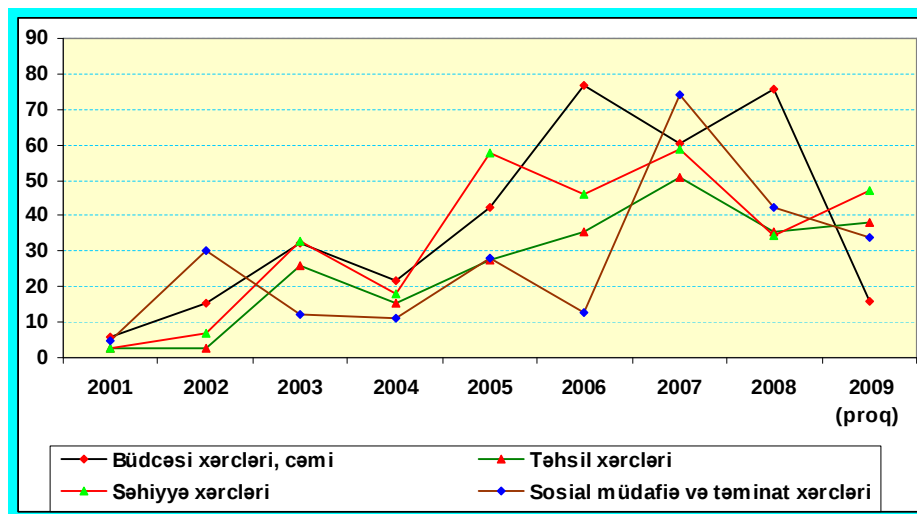

Sxem 13. 2000-2008-ci illərdə dövlət büdcəsindən “Səhiyyə” bölməsinə ayrılan vəsaitin həcmnin dinamikası (milyon manat)

Dövlət büdcəsinin “Təhsil”, “Səhiyyə” və “Sosial müdafiə və sosial təminat” xərclərinin illik artım templərini büdcənin ümumi xərclərinin illər üzrə artım templəri ilə müqayisə edəndə (sxem 14) görürük ki, büdcənin ümumi xərclərinin artım templəri bir qayda olaraq bu 3 xərc bölməsinin hər birindən daha yüksək olub (yalnız 2005-ci ildə səhiyyə, 2007-ci ildə isə sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinin artım tempi ümumi xərclərin artımını qabaqlayıb). Lakin 2009-cu il üçün tamamilə fərqli bir vəziyyətin gözlənildiyini izləmək olar: bu il hər 3 xərc bölməsi üzrə artım templəri (“Təhsil” üzrə 38.1 faiz, “Səhiyyə” üzrə 47.2 faiz və “Sosial müdafiə və sosial təminat”

⁵⁴ Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi

üzrə 34.0 faiz) ümumi büdcə xərclərinin artım tempindən (15.7 faiz) yuxarı olması proqnozlaşdırılıb.

Şəx 14. 2001-2009-cu illər dövründə sosial istiqamətlər üzrə büdcə xərclərinin illik artım templərinin dəyişməsi (əvvəlki ilə nisbətən faizlə)

Dövlət büdcəsinin gəlirləri artdıqca dövlətin investisiya xərcləri də sürətlə artmağa başlayıb: dövlət büdcəsinin “Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar” bölməsinin büdcənin ümumi xərclərində payı 2005-ci ildəki 7.6 faizdən 2008-ci ildə 40.2 faizə çatıb. Başqa sözlə, əgər 2005-ci ildə həmin bölməyə büdcədən cəmi 162.8 milyon manat ayrılıbmışdysa, 2006-cı ildə 879.6 milyon manat, 2007-ci ildə 1.9 milyard manat, 2008-ci ildə isə 4.3 milyard manat ayrılıb. Əsasən dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu məqsədlərinə yönəldilən bu vəsaitlə müxtəlif infrastruktura layihələri, o cümlədən sosial təyinatlı obyektlər tikilir və yenidən qurulur. Büdcənin bu bölməsindən 2006-2008-ci illərdə təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman obyektlərinin tikintisi və təmirinə, əlil və şəhid ailələri üçün evlərin tikintisinə, qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına böyük həcməldə vəsait ayrılıb (5-ci cədvəl).

5-ci cədvəl

2006-2008-ci illərdə dövlət büdcəsindən dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu kimi sosial yönümlü layihələrə ayrılan vəsaitlərin həcmi⁵⁵
(min manat)

	2006	2007	2008
Sosial yönümlü layihələr üzrə, cəmi	121999.2	404954.4	780544.4
• Təhsil obyektlərində təmir, tikinti və yenidənqurma işləri	43387.7	92729.0	195594.2
• Səhiyyə obyektlərində təmir, tikinti, bərpa və	24172.6	72018.5	156517.2

⁵⁵ “Azərbaycan Respublikasının 2008-ci il dövlət büdcəsinin icrası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə və dövlət bedcəsinin icrasına dair illik hesabatla Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının rəyi. Bakı, 2009. səh. 165

yenidənqurma işləri			
• Əlillər və şəhid ailələri obyektlərində təmir, tikinti, bərpa və yenidənqurma işləri	11345.0	18723.6	44619.1
• Mədəniyyət obyektlərində təmir, tikinti, bərpa və yenidənqurma işləri	12004.0	77879.5	173523.3
• İdman obyektlərində təmir, tikinti və yenidənqurma işləri	14360.0	57487.6	103966.0
• Qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına dair tədbirlər	1284.2	3976.7	6746.4
• Digər sosial sahələr	15445.7	82139.5	99578.2

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, son 3 ildə yalnız bu bölmə üzrə dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu hesabına təhsil obyektlərinin tikintisi və təmirinə 330 milyon manatdan çox, səhiyyə obyektlərinin tikintisi və təmirinə 253 milyon, mədəniyyət obyektlərinin tikintisi və təmirinə 263 milyon, idman obyektlərinin tikintisi və təmirinə 175 milyon, əlil və şəhid ailələri üçün evlərin və başqa obyektlərin tikintisi və təmirinə 73 milyon manatdan çox vəsait yönəldilib.

Hökumətin məlumatına əsasən, təkcə 2008-ci ildə ölkədə 161 yeni məktəb tikilib, 129 məktəb əsaslı təmir olunub. Son 5 ildə (2004-2008-ci illərdə) 350 mim şagird yerlik 1300 yeni məktəb binası tikilib istifadəyə verilib, 300-dək məktəb əsaslı təmir edilib, 506 məktəb müasir avadanlıqlarla təmin olunub⁵⁶. Səhiyyə Nazirliyinin sifarişinə əsasən 2004-2008-ci illərdə ölkənin regionlarında 16 yeni xəstəxana, 42 ambulatoriya-poliklinika müəssisəsi, 8 diaqnostika mərkəzi, 19 feldşer-mama məntəqəsi tikilib. Bu dövrdə ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində 18 olimpiya-idman kompleksi tikilib istifadəyə verilib, daha 15-i tikilməkdədir. 2004-2008-ci illər ərzində regionlarda əlillər və şəhid ailələri üçün 33 yaşayış binası, əlillər üçün 7 bərpa mərkəzi tikilib⁵⁷ və s.

Ölkənin neft gəlirləri müqabilində artan maliyyə imkanları hesabına 2004-2008-ci illər ərzində dövlətin sosial sferada və sosial infrastruktur sahəsində həyata keçirdiyi fəaliyyətlər və tədbirlər barəsində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci ildə fəaliyyəti haqqında Hesabatdan daha geniş məlumat əldə etmək mümkündür.

Neft gəlirlərindən maliyyələşdirilən sosial proqramların effektivliyinin qiymətləndirilməsi

Neft gəlirləri hesabına maliyyələşdirilən sosial proqramların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün ilk növbədə ümumiyyətlə dövlət xərclərinin (dövlət büdcəsindən və başqa mənbələrdən sərf olunan vəsaitlərin) effektivliyi anlayışının

⁵⁶ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat. Bakı, 2009, səh. 175

⁵⁷ Yəni orada, səh. 368-369

izahına diqqət yetirmək zəruridir.. İqtisadi ədəbiyyatda və təcrübədə “effektivlik” termininin 2 mənası (anlamı) geniş yayılıb⁵⁸:

1. nəticəlilik (*effectiveness*) – planlaşdırılan (nəzərdə tutulan) nəticəyə nail olunma dərəcəsi. Nəzəri yanaşmalarda «nəticəlilik» anlayışı «sosial effektivlik» anlayışı ilə assosiasiya olunur. Məsələn, səhiyyədə sağlam insanların sayının hər 100 nəfər hesabı ilə 45-dən 78-ə, orta məktəbi bitirən hər 100 məzun hesabı ilə ali məktəblərə qəbul olanların sayının 50-dən 75-ə yüksəlməsi «nəticəlilik» anlayışını ifadə edir;
2. səmərəlilik (*efficiency*) - istehsal olunan məhsul (xidmət) vahidinə xərclərin (məsrəflərin) minimumlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Nəzəri yanaşmalarda «səmərəlilik» anlayışı «iqtisadi effektivlik» anlayışı ilə assosiasiya olunur. Məsələn, səhiyyədə 1 çarpayı gününə məsrəflərin azaldılması, hər km hesabı ilə yol tikintisinin dəyərinin aşağı düşməsi səmərəlilik anlayışını ifadə edir (daha sadə şəkildə belə deyilə bilər: minimum xərclə maksimum nəticəyə nail olmaq).

Qarşıya qoyulmuş məqsədin (məsələn, şəhid ailələrinin mənzil təminatı səviyyəsinin yaxşılaşdırılması) və əldə olunmuş nəticələrin (məsələn, il ərzində yeni tikilmiş mənzillər hesabına mənzillə təmin olunmuş şəhid ailələrin sayının 20 faiz artması) müqayisəsi fəaliyyətin nəticəliliyini (*effectiveness*), başqa sözlə, sosial əhəmiyyətli son nəticəni səciyyələndirir. Büdcə xidmətlərinin göstərilməsi üzrə nəzərdə tutulan fəaliyyətlə (məsələn, büdcədən ayrılmış 5 milyon manat vəsaitlə 12 min kv.metr mənzil sahəsinin tikilməsi) həmin fəaliyyətin yerinə yetirilməsi səviyyəsinin (məsələn, büdcədən ayrılan 5 milyon manat hesabına nəzərdə tutulan 12 min kv.metr əvəzinə yalnız 8 min kv.metr mənzil sahəsinin tikilməsi) müqayisəsi isə fəaliyyətin səmərəliliyini yaxud istehsalın effektivliyini (*efficiency*) xarakterizə edir⁵⁹.

Hökumət qurumlarının büdcə fəaliyyətinin (büdcə vəsaitlərinin istifadəsinin) nəticələrinin qiymətləndirilməsi zamanı prosesə daxil edilən resurslar, həyata keçirilən fəaliyyət və tədbirlər, bunların bilavasitə nəticələri və son nəticələri fərqləndirilir, bunların hər biri spesifik göstəricilərlə xarakterizə olunur.

Məsrəflər (xərclər) və resurslar (*input*) – proqram icrasına yönəldilən pul vəsaitləri və digər resurslardır. Məsələn, pul məsrəfləri, işçilər və onların iş vaxtı, avadanlıq, texnika, material (yanacaq, enerji və s.) məsrəfləri və s. Məsrəf göstəriciləri proqramın icrasına (prosesə), fəaliyyətlərə və tədbirlərə yönəldilən pul və digər resursların həcmi səciyyələndirir. Bu göstəricilər dövlət büdcəsindən konkret bölmələr, köməkçi bölmələr, paraqraflar, ayrı-ayrı nazirliklər və dövlət qurumları, iqtisadi xərc maddələri üzrə ayrılan və istifadə olunan vəsaitlərin məbləğini, konkret fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsi zamanı sərf olunan maliyyə və digər resursların həcmi əks etdirir.

Fəaliyyətlər və tədbirlər (*action and activity*) – proqramın məqsədinə nail olmağına yönəldilmiş və proqram üçün ayrılmış resurslar hesabına həyata keçirilən

⁵⁸ A.B. Улюкаев. Проблемы государственной бюджетной политики. Москва, «Дело», 2004. 544 стр., стр. 418-419

⁵⁹ Ussher C., Kibblewhite A. Outcomes Focused Management in New Zealand. – A Background Paper (New Zealand Treasury WP 01/05), 2001

tədbirlərdir. Fəaliyyətlərə proqramın icrasının metodologiyasında nəzərdə tutulmuş bütün addımlar – strategiyanın işlənməsi, xidmətlərin göstərilməsi, proseslərin reallaşdırılması və s. – daxildir.

Birbaşa (yaxud “aralıq”) nəticələr (*output*) – proqram üzrə həyata keçirilən fəaliyyətdən bilavasitə yaranan məhsullardır. Buna uyğun olaraq, birbaşa nəticə göstəriciləri prosesin, proqramın yaxud tədbirlərin yerinə yetirilməsi nəticəsində əldə edilmiş iş və xidmətlərin həcmi və keyfiyyətini, yəni ümumən görülmüş işlərin kəmiyyət və keyfiyyətini səciyyələndirir. Məsələn, il ərzində tikilən yeni məktəblərin, xəstəxanaların, yol ötürücülərinin sayı, alınmış kompüterlərin və kompüterləşdirilmiş məktəblərin sayı, alınmış insulinlərin və insulin almış xəstələrin sayı, təqaüd alan pensiyaçıların sayı, işsizlik müavinəti alanların sayı, ünvanlı sosial yardım verilmiş ailələrin sayı və bu kimi məlumatlar yerinə yetirilmiş işlərin kəmiyyətini əks etdirir.

Sosial əhəmiyyətli son nəticələr – proqramın həyata keçirilməsindən cəmiyyətin (insanların) rifahında baş verən dəyişikliklərdir. Son nəticələr kimi:

- *insan inkişafı ilə bağlı proqramlar üçün* - proqramın iştirakçılarının (benefisiarların) yaşam və fəaliyyət şərtlərində, davranışlarında, bilik və bacarıqlarında, dünyagörüşlərində və mənəvi dəyərlərində baş vermiş dəyişikliklər,
- *səhiyyə proqramları üçün* - əhalinin sağlamlığında baş vermiş yaxşılaşmalar,
- *ətraf mühitin mühafizəsi proqramları üçün* - ətraf mühitin xarakteristikasında baş vermiş dəyişikliklər,
- *nəqliyyat proqramları üçün* – insanların və əmtəələrin yerdəyişməsi (daşınması) üsullarında baş vermiş dəyişikliklər;
- *iqtisadi inkişaf proqramları üçün* – bu və ya digər ərazinin iqtisadi vəziyyətində baş vermiş dəyişikliklər çıxış edir.

Son nəticələrin başlıca təyinatı proqramın icrasından əldə edilmiş dəyişiklikləri əks etdirmək, cəmiyyətin rifahının yüksəlməsinə onun töhfəsini göstərməkdir. Başqa sözlə, sosial əhəmiyyətli son nəticələr müəyyən proqram çərçivəsində həyata keçirilmiş proses və fəaliyyətlərin proqramda bəyan edilmiş məqsəd(lər)in nail olunmasına imkan vermə (təsir) səviyyəsini səciyyələndirir. Bunlar hökumət qurumlarının (yəni büdcə vəsaitləri sərəncamçıları) konkret dövr ərzindəki fəaliyyətindən cəmiyyətin (yaxud ayrı-ayrı sosial qrupların) əldə etdiyi effekti, yəni rifah səviyyəsindəki dəyişikliyi qiymətləndirməyə imkan verir. Deməli, son nəticələr mahiyyətcə əldə edilmiş faktiki nəticələrin məcmusunu və bunların cəmiyyətin durumunda əks olunan təsirini xarakterizə edir.

Sosial əhəmiyyətli son nəticələrin qiymətləndirilməsi zamanı müəyyən çətinliklər də ortaya çıxır. Belə ki, əksər hallarda sosial-iqtisadi proqramların icrasından heç də yeganə bir son nəticə deyil, bir sıra son nəticələr alınır ki, bunlar bir-birlərini ardıcıl tamamlayaraq (biri digərindən yaranaraq) proqramın məqsədlərinin reallaşmasına aparıb çıxarır. Buna görə də əksər hallarda proqramların icrasından əldə olunmuş son

nəticələrin bir-birini qarşılıqlı tamamlayan ardıcıl bir neçə səviyyəsi fərqləndirilir. Ayrı-ayrı mənbələrdə (ədəbiyyatlarda) son nəticələr üzrə səviyyələrin sayı və izahları ilə bağlı fərqli yanaşmalar olsa da, əksər hallarda 3 səviyyə fərqləndirir⁶⁰:

- Son nəticələrin ilkin səviyyəsi (*outcome*) - bunlar öz-özlüyündə proqramın qarşısında duran son nəticə hesab olunmur, lakin qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq yolunda zəruri oriyentir rolunda çıxış edir;
- Son nəticələrin aralıq səviyyəsi (*short-term impact*) – ilkin səviyyə nəticələri ilə uzunmüddətli son nəticələr arasında əlaqəni təmin edir;
- Uzunmüddətli son nəticələr (*long-term impact*) – proqramda məqsəd kimi qoyulmuş və məhz proqramın icrası nəticəsində cəmiyyətin nail olduğu, lakin zaman baxımından bir qədər gec özünü göstərən müsbət dəyişiklikləri əks etdirir.

Resurslardan istifadənin effektivlik göstəriciləri əldə edilmiş birbaşa yaxud son nəticələrin hər vahidinə sərf edilmiş resursların yaxud xərclərin həcmi dəyər və natural ifadədə səciyyələndirir. Qənaətlilik göstəriciləri istifadə olunmuş resursların dəyərini qiymətləndirməyə imkan verir və istifadə olunmuş resurs vahidinin dəyərində ifadə olunur. Məsələn, əmək haqqının orta ölçüsü. Bu göstəricilər istisnasız olaraq dəyər ifadəsində olur. Nəticəlilik göstəriciləri konkret dövr ərzində nəzərdə tutulmuş (planlaşdırılmış) bu və ya digər xidməti hasil etməklə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunma səviyyəsini (dərəcəsini) əks etdirir. Məsrəflərin effektivlik göstəriciləri əldə edilmiş son nəticələrlə bunların əldə olunmasına sərf edilmiş pul resurslarının nisbətini ölçür. İstisnasız olaraq dəyər (pul) ifadəsində olur.

Büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsi dedikdə qarşıya qoyulan vəzifənin yerinə yetirilməsinin və ya hər-hansı bir problemin həllinin mümkün variantlarından ən yaxşısının seçilməsi başa düşülür. Bu halda ən yaxşı variantın reallaşdırılmasına sərf edilən vəsaitləri səmərəli istifadə olunmuş hesab etmək olar. Lakin nəticəlilik və səmərəlilik göstəriciləri heç də həmişə üst-üstə düşmür.

Hazırda dünyada büdcə xərclərinin effektivliyini artırmaq üçün müxtəlif istiqamətlər üzrə siyasət tədbirləri (məqsədli büdcə proqramlarının, dövlət satınalmaları mexanizminin, nəticələrin qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi və s.) reallaşdırılır. Bununla yanaşı, inkişaf etmiş ölkələrdə hökumətin bütün strukturları konkret göstəricilər əsasında öz fəaliyyətlərinin qiymətləndirməsini həyata keçirir və bunun əsasında illik hesabatlar hazırlayır. Lakin belə hesabatların peşəkarlığı üçün həlledici şərt büdcə proqramları üzrə effektiv monitoring və qiymətləndirmə sisteminin mövcudluğudur. Fəaliyyətin planlaşdırılması və fəaliyyət üzrə hesabatlılıq hökumətin xərcləri necə planlaşdırması və necə icra etməsilə birbaşa bağlıdır.

Hələlik Azərbaycanda büdcə xərclərinin səmərəliliyini ölçmək üçün nə qanunvericilikdə, nə də təcrübədə heç bir real mexanizm yoxdur. Hətta büdcə sisteminin fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi aktlarda büdcə sisteminin ən vacib prinsipi

⁶⁰ Мониторинг результативности бюджетных расходов: определение и основные принципы внедрения. Москва, 2002. www.iopp.ru

kimi «xərclərin səmərəliliyi» anlayışı təsbit olunmayıb. Büdcənin proqramlar əsasında tərtibi və icrası sahəsində zəif də olsa atılan addımlar sistemsiz xarakter daşıyır.

Son illər büdcə xərcləmələrində müəyyən proqramlar tətbiq olunsada, belə xərclər büdcədə çox cüzi paya malikdir. Hər il növbəti maliyyə ili üzrə parlament müzakirəsinə çıxarılan büdcə paketinə sosial-iqtisadi sfera ilə bağlı müxtəlif proqramlar daxil edilsə də, həmin sənədlərdə büdcə vəsaitlərinin sərəncamçılarının konkret öhdəlikləri, həmin proqramların reallaşdırılmasında dövlətin strateji məqsədləri, həmin məqsədə çatmaq üçün vasitələr (həmçinin fəaliyyətlər), məqsədə nail olmanı müəyyənləşdirməyə imkan verən indikatorlar, proqramın maliyyə ehtiyacları bir-birilə əlaqələndirilmiş şəkildə əks etdirilmir. Daha dəqiqi proqramın məqsədi və ümumi fəaliyyət istiqamətləri sadalansa da, yuxarıda qeyd olunan sxem üzrə öhdəliklər, vasitələr, ölçü indikatorları və maliyyə vəsaitlərinin həcmi ümumiyyətlə göstərilir.

Büdcənin və proqramların tərtibi zamanı xərclərin effektivliyini (nəticəliliyini və səmərəliliyini) qiymətləndirmək üçün mexanizmlərin yoxluğu hökumət qurumlarının fəaliyyətinə dair illik hesabatlarında da özünü göstərir. Hesabatlarda əsasən sərf olunmuş resurslar, həyata keçirilmiş fəaliyyətlər, yerinə yetirilmiş işlərin həcmi əks olunur, bu fəaliyyətlərin və xərclərin cəmiyyətin rifahına olan təsirinin (son nəticənin) qiymətləndirilməsi üçün məlumatlar ümumiyyətlə təqdim olunmur.

Bütün bunlara rəğmən hökumətin hesabatlarında təqdim olunan məlumatlar əsasında son illər neft gəlirləri hesabına dövlət büdcəsindən və başqa mənbələrdən ayrı-ayrı sosial sahələrə sərf olunan vəsaitlərin istifadəsinin bəzi effektivlik göstəricilərini qiymətləndirməyə cəhd göstərək.

Sosial xərclərin uzunmüddətli təsirlərinin qiymətləndirilməsini zaman baxımından bəlkə də bir qədər tez hesab etmək olar, həm də, artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, zəruri informasiya yoxluğu bunu mümkünsüz edir. Lakin bu xərclərin qənaətlilik, təyinatlılıq, qanunçuluq, məhsuldarlıq, şəffaflıq, hesabatlılıq, beynəlxalq müqayisəlilik və institusional dəyişikliklərə təsir baxımından qiymətləndirilməsi mümkündür və bunun əsasında mümkün uzunmüddətli təsirlər (son nəticələr) üzrə tendensiyaları müəyyənləşdirmək olar.

Son illər vətəndaş cəmiyyəti institutlarının apardığı bir sıra tədqiqatlar dövlət vəsaitləri (dövlət büdcəsi, Neft Fondu, Neft Şirkəti və s. mənbələrdən) hesabına həyata keçirilən investisiya layihələrində layihələrin dəyərinin şişirdilməsi, resurs məsrəflərinin artıq göstərilməsi, resursların qiymətlərinin şişirdilməsi, xidmətlərin keyfiyyətinin aşağı olması, dövlət satınalmaları prosedurlarının qapalı keçirilməsi, tenderlərin keçirilməməsi, vəsaitlərin təyinatından yayındırılması və başqa formalarda təzahür edən korrupsiya hallarını aşkarlayıb.

Məsələn, İqtisadi Tədqiqatlara Yardım Birliyinin eksperti Rövşən Ağayev məktəb tikintisi ilə bağlı tədqiqat aparıb: "Tədqiqatlar göstərir ki, bir şagirdə düşən xərc hesabı ilə Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində məktəb tikintisinə yönəldilən investisiyalar arasında fərq az qala 5 dəfəyə çatır. Məsələn, Xudat şəhərində tikilən məktəbdə orta hesabla bir şagirdə düşən xərc 927 manat, Xınalıqda inşa olunan məktəbdə isə 4333 manat (yaxud 5100 ABŞ dolları) təşkil edib. Eyni kəskin fərqləri uşaq bağçalarının

tikintisində də müşahidə etmək olur. Korgöz qəsəbəsində bir uşaq hesabı ilə tikinti xərcləri 4380 manat, Bülbülə qəsəbəsində isə bundan 2,3 dəfə az, 1950 manat təşkil edib.

Tovuz rayonunda bir sinif otağı 84 min manata (təxminən 100 min dollara) ərsəyə gəlib, halbuki Bakının Xətai rayonunda tikilən bir əlavə sinif otağının dəyəri ondan 4.3 dəfə aşağı olub.

ABŞ-ın Bakıdakı səfirliyinin bu ölkənin hərbi komandanlığının maliyyə dəstəyilə Bakının Əzizbəyov rayonunun Yeni Qala qəsəbəsində tikdirdiyi 20 siniflik (Təhsil Nazirliyinin normativlərinə görə 400 şagirdlik) məktəb 300 min dollara (255 min manata) başa gəlib. Bir sinif otağına çəkilən xərc 15 min dollar (12,7 min manat), bir şagirdə düşən xərc 750 dollar (638 manat) təşkil edib. Bu hazırda Təhsil Nazirliyinin büdcənin pulu ilə Qəbələdə tikdiyi təxminən eyni ölçülü (380 şagirdlik) məktəbdən 6 dəfə ucuzdur. Özü də səfirliyin tikdiyi məktəbin hər cür təchizatı var – o, istilik sistemləri və 20 tonluq su çəni ilə də təchiz edilib⁶¹. Tədqiqatçı ARDNŞ-in tikdirdiyi sosial obyektlər üzrə də oxşar vəziyyətin olduğunu aşkarlayıb.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 fevral 2003-cü il tarixli 1147 sayılı Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, mövcud məktəblərin əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair Proqram (2003—2007-ci illər)” sənədində tikinti və təmir normativləri belə müəyyən edilmişdi:

- yeni məktəb tikintisi zamanı - 1 şagird yeri üçün 700 AZN;
- mövcud məktəblərə əlavə sinif otaqlarının tikilməsi zamanı -1 şagird yeri üçün 100 AZN;
- mövcud məktəblərin əsaslı təmiri zamanı - 1 məktəb üçün 50 min AZN.

Yuxarıdakı tədqiqatda sadalanan faktların bu normativlərdən nə qədər fərqlənməsi göz önündədir.

Məlum olduğu kimi, Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına “Qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və məskunlaşdırılması problemlərinin həlli” layihəsi reallaşdırılır. Uzun müddət bu layihə çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətləri araşdıran jurnalist Hicran Həmidova qaçqın və məcburi köçkünlərin məskunlaşdırılması üçün salınan qəsəbələrdə tikilən evlərin və başqa obyektlərin dəyərinin şişirdilməsi, resurs məsrəflərinin yüksək göstərilməsi, evlərin lazımi keyfiyyətdə olmaması, dövlət vəsaiti ilə tikilən bu evlərin sakinlərə pulla verilməsi kimi faktlar aşkarlayıb. Araşdırmaçı göstərir ki, bu qəsəbələrdə 1 kv.metri 500 manata başa gələn evlərin oxşarı Bakıda 187 manata tikilir⁶².

Neft Fondundan maliyyələşdirilən “Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri” layihəsinin monitorinqini həyata keçirən Neftçilərin Hüquqlarının Müdafiəsi Komitəsinin tədqiqatı müəyyən edib ki, kəmərin tam çəkilişinə layihənin başlanma dövründə cəmiyyətə elan

⁶¹ R.Ağayev. Hökumət bir sinif otağını təqribən 100 min dollara tikir. ABŞ səfirliyi bu işi 8 dəfə ucuz görür.

Mediaforum saytı, 2007-11-26 <http://www.mediaforum.az>

⁶² H.Həmidova. Milyonların aqibəti-3. “Mədən sənayesində şəffaflıq” jurnalı, № 3 (08), noyabr 2008, səh. 26-34

olunmuş 480 milyon manat əvəzinə təqribən 730 mln. manata (təxminən 900 mln. ABŞ dolları) sərf ediləcək. Yəni kəmərin hər kilometri 2,8 mln. manata (3,4 mln. dollara) başa gələcək. Bu məbləğ az qala 1 kilometr yolun çəkilişinə sərf olunan vəsaitə bərabərdir. Komitənin tədqiqatında göstərilir ki, başqa ölkələrdə gerçəkləşdirilən oxşar layihələrlə müqayisədə Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri daha bahalı layihədir. Məsələn, Rusiyada Volqoqrad və Həştərxan vilayətlərini, Kalmıkiya və Stavropolu birləşdirən 1400 km uzunluğunda transregional su kəmərinin tikintisinə 20 mlrd rubl, yaxud 750 mln. dollar, yəni hər km üçün 550 min dolların xərclənəcəyi gözlənilir. Ölçüsü etibarlı ilə həmin kəmərin Oğuz-Qəbələ-Bakı su xəttindən uzağı 2 dəfə kiçik olacağı gözlənilisə də, onun qiyməti Azərbaycandakı kəmərdən az qala 7 dəfə ucuz ola bilər. Nəzərə alsaq ki, Rusiyadakı adıçəkilən kəmərin əhalisi təxminən 6,5 mln. nəfər olan ərazilərdə, Azərbaycandakı kəmərin isə təxminən 2,5 mln. nəfərin yaşadığı coğrafi hissədə əhalinin su təchizatını yaxşılaşdırmağa hesablanır⁶³.

Neftçilərin Hüquqlarının Müdafiəsi Komitəsi bu layihənin həyata keçirilməsinin daha bir sosial təsirini ortaya çıxarır: boru kəmərinin keçdiyi ərazilərdə vətəndaşların xüsusi mülkiyyətində olan torpaq sahələrinə görə hələ də mülkiyyətçilərə kompensasiya ödənilməyib. Bu məsələ Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) 2008-ci il üzrə illik məruzəsində əksini tapıb: “Bir çox hallarda dövlət və ya ictimai ehtiyaclar adı altında torpaq sahələri məhkəmənin qərarı olmadan və əvəzi ödənilmədən vətəndaşlardan geri alınmışdır. Rayon mərkəzlərində yerli icra strukturları tərəfindən tikinti-abadlıq işləri ilə bağlı vətəndaşların xüsusi mülkiyyətində olan bir çox ticarət-iaşə obyektləri də eyni qaydada sökülmüşdür. Müvəkkilin ünvanına daxil olan bir sıra şikayətlərdə Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəmərinin çəkilişi prosesində də həmin problem öz əksini tapmışdır”⁶⁴.

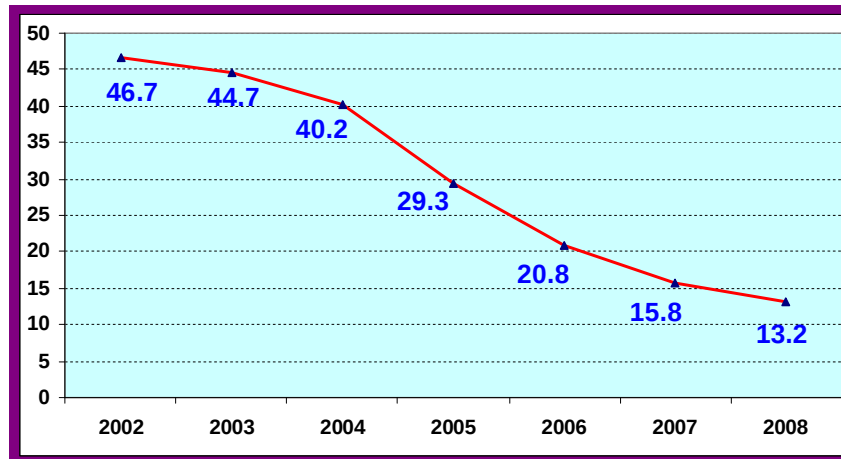
Büdcə vəsaitlərinin istifadəsində. Xüsusilə dövlət vəsaiti hesabına həyata keçirilən investisiya layihələrinin icrasında qanunvericiliyin tələblərinin müxtəlif formalarda pozulması halları Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının hesabatlarında da qeyd olunur. Palatanın hesabatlarında investisiya layihələrinin icrasında “Dövlət satınalmaları haqqında” Qanunun tələblərinə əməl edilməməsinin xüsusilə geniş yayıldığı bildirilir: “Büdcə vəsaiti hesabına obyektlərin təmiri, tikintisi, yenidənqurulması və avadanlıqların alınması ilə bağlı aparılan satınalmalar tender keçirilmədən və yaxud nəzərdə tutulmuş işlərin qısa müddətdə həyata keçirilməsi zərurəti və təcili tələbat yaranması əsas göstərilərək (əslində buna ehtiyac olmayıb, yəni tenderin keçirilməsi üçün kifayət qədər vaxt olub) müvafiq icra hakimiyyətinin razılığı ilə birbaşa müqavilə əsasında həyata keçirilməsi hallarına yol verilmişdir. Maliyyə-büdcə təhlilinə cəlb edilən bəzi sifarişçi təşkilatlar və obyektlər üzrə tikinti-quraşdırma işləri obyekt üzrə ehtimal olunan qiymətlər təyin edilmədən podratçı təşkilatlarla

⁶³ Neftçilərin Hüquqlarının Müdafiəsi Komitəsi. Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri: sosial-iqtisadi effektivliyin qiymətləndirilməsi üzrə ilkin tədqiqat. http://www.nhmt-az.org/ts_general/azl/layihe/prj2-14.htm

⁶⁴ Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) 2008-ci il üzrə illik məruzəsi (qısa icmal). 06.03.2009 tarixinə olan hesabat. <http://www.meclis.gov.az/?/az/report/57>

müqavilələr bağlanılmaqla yerinə yetirilmişdir ki, bununla da “Dövlət satınalmaları haqqında” Qanunun 27-cı maddəsinin tələbləri pozulmuşdur”⁶⁵.

Son zamanlar sosial istiqamətdə daha çox diqqəti cəlb edən ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsi barədə rəsmi hesabatlardır. Hökumətin hesabatında göstərilir ki, ölkədə yoxsulluq səviyyəsi 2002-ci ildəki 46.7 faizdən 2008-ci ilin sonuna 13.2 faizə düşüb (sxem 15)⁶⁶.

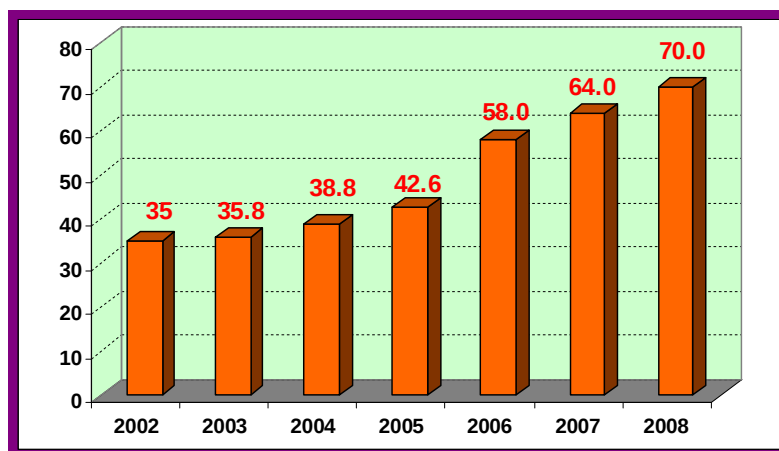

Sxem 15. Ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin illər üzrə azalması (faizlə)

Lakin burada yoxsulluq səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün əsas götürülən indikatorları diqqətdə saxlamaq çox önəmlidir. Belə ki, əgər 2002-ci ildə Azərbaycanda yoxsulluq həddi 35 manat hesab olunurdusa, 2008-ci ildə bu göstərici yalnız 70 manat olub (sxem 16). Hesablamalar göstərir ki, bu, hazırkı qiymətlərlə bir insanın 1 ay ərzində dolanması üçün zəruri olan minimum istehlak büdcəsinin dəyərinin 1/3-i qədərdir. Qeyd edək ki, Azərbaycanda ünvanlı sosial yardım (ÜSY) proqramının reallaşdırılması zamanı da təyin edilmiş yoxsulluq həddi əsas götürülür.

⁶⁵ Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının 2007-ci ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat. <http://www.meclis.gov.az>

⁶⁶ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci ildə fəaliyyəti haqqında Hesabat. Bakı, 2009, səh. 25

Sxem 16. Azərbaycanda yoxsulluq həddinin illər üzrə dəyişməsi, manat

Daha bir məqam budur ki, ölkəmizdə yoxsulluq səviyyəsinin hesablanması üçün yoxsulluq həddinin müəyyənləşdirilməsi zamanı hələ də gündəlik gəlirlər 2-2.5 ABŞ dolları çərçivəsi əsas götürülür. Halbuki BMT-nin İnsan İnkişafı Hesabatında artıq gündəlik gəlirlərin 4 ABŞ dolları və 11 ABŞ dolları səviyyələri üzrə qiymətləndirmə aparılır⁶⁷.

Dövlət büdcəsindən təhsil və səhiyyə sahələrinə ayrılan vəsaitlərin 2005-ci ildən yüksək templərlə artmasına baxmayaraq bu sektorlarda əhaliyə təqdim edilən xidmətlərin keyfiyyətinin uyğun olaraq artdığını söyləmək mümkün deyil. Əksinə, məsələn, təhsil sferasında şagirdlərin məktəbdənkənar təhsili (yəni fərdi müəllimlik təcrübəsi) son illər daha sürətlə genişlənməkdədir. Yaxud, Səhiyyə nazirinin əmri ilə 2008-ci il fevralın 1-dən dövlət tibb müəssisələrində pullu xidmətlərin ləğv olunmasına baxmayaraq hələ də səhiyyə xərclərinin əksər hissəsini əhali qeyri-rəsmi şəkildə cibindən ödəyir. Bu, həmin sahələrə ayrılan vəsaitlərin real ehtiyacları qarşılıya bilməməsi (zəif resurs təminatı), maliyyələşdirmə mexanizmlərində mövcud çatışmazlıqlar (məsələn, işin nəticəsinə görə deyil, mövcud ştat vahidləri üzrə maliyyələşmənin tətbiqi və s.) və başqa amillərlə izah oluna bilər.

Təbii ki, burada ilk növbədə həmin sahələrdə əmək haqqının çox aşağı səviyyədə olması qeyd edilməlidir. Təhsil və səhiyyə ölkədə kənd təsərrüfatından sonra əmək haqqı səviyyəsinin ən aşağı olduğu sahələrdir (6-cı cədvəl).

6-cı cədvəl

2000-2008-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrində orta aylıq əmək haqqının artım dinamikası (manat)

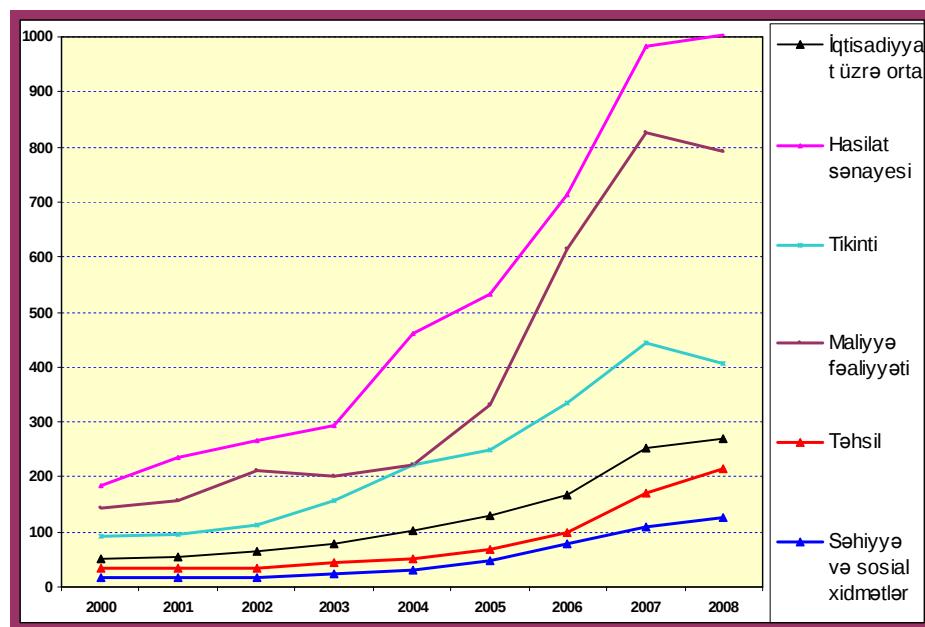
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Ölkə üzrə orta	49.8	55.9	65.1	79.0	101.4	130.1	167.4	250.9	268.0
Kənd təsərrüfatı və meşə/təs.	15.5	17.0	18.6	23.6	30.4	43.7	59.0	100.9	114.8
Hasilat sənayesi	183.0	234.5	266.1	294.9	460.5	531.8	712.0	983.1	1003.5

⁶⁷ Доклад о развитии человека 2007/2008. Показатели развития человека

Emal sənayesi	63.9	65.2	71.6	90.9	100.3	121.4	157.9	221.5	249.6
Tikinti	93.6	94.0	112.4	157.6	222.7	250.1	335.6	443.5	406.7
Maliyyə fəaliyyəti	142.1	155.6	210.3	200.0	221.7	330.6	613.3	824.5	792.7
Dövlət idarəetməsi və müdafiə	43.7	48.1	53.7	64.3	88.6	141.6	178.2	245.1	278.6
Təhsil	35.1	35.5	34.8	43.2	52.3	69.5	97.8	169.1	213.7
Səhiyyə və sosial xidmətlər	16.5	17.3	18.6	22.3	30.2	47.7	78.0	110.1	126.2

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi – www.azstat.org

Cədvəl məlumatlarının qrafik təsviri (sxem 17) vəziyyətin daha əyani təsvirini verir. Göründüyü kimi, həm təhsil, həm də səhiyyə sektorunda orta əmək haqqı bütün dövrlərdə respublika üzrə orta əmək haqqı səviyyəsindən aşağı olub. Baxmayaraq ki, 2003-2008-ci illər dövründə təhsil və səhiyyə işçilərinin əmək haqqının səviyyəsi təqribən 5 dəfə artıb. Hazırda hasilat sənayesində və maliyyə sektorunda orta aylıq əmək haqqı sosial sferadakı göstəricidən 3-5 dəfə yuxarıdır.

Sxem 17. 2000-2008-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrində orta aylıq əmək haqqının artım dinamikası (manat)

Belə bir meyl də diqqəti cəlb edir ki, 2004-cü ildən başlayaraq təhsil və səhiyyə üzrə orta aylıq əmək haqqının artım templəri ölkə üzrə orta göstəricinin dəyişmə tempindən geri qalmaqdadır.

Azərbaycanda müəllimlərin maaşları ölkə üzrə orta aylıq əmək haqqının səviyyəsindən bir xeyli aşağıdır, amma məsələn, Yaponiya və Cənubi Koreyada müəllimlərin əmək haqqı orta statistik məvacibdən 2.5 dəfə çoxdur. Fransa, Almaniya, Portuqaliya və İspaniyada müəllimlər dövlət qulluqçusu statusuna malikdir

və onların əməyi dövlət məmurlarının əməyinə uyğun şəkildə tarifikasiya olunur. Norveçdə müəllim nazirdən cəmi iki dəfə az gəlirə malikdir. Hazırda Azərbaycanda orta məktəb müəlliminin orta illik əmək haqqı təqribən 2000-2500 dollara güclə yetdiyi halda inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 25-45 min dollar intervalında dəyişir. Hazırda Azərbaycanda təhsil işçilərinin orta aylıq məvacibləri hətta Gürcüstan və Moldova kimi zəif iqtisadi inkişaf malik ölkələrdən 30-35 faiz, Rusiya və Qazaxstanla müqayisədə az qala 2 dəfə aşağıdır⁶⁸. Oxsar misalları səhiyyə üzrə də gətirmək olar.

Neft gəlirləri hesabına sosial sahələrə ayrılan vəsaitlərin səmərəliliyi qiymətləndirilərkən diqqət yetirilməsi zəruru olan məsələlərdən biri bu sahələrə yönəldilən vəsaitlərin həmin sahələrin zəruri ehtiyaclarını qarşılıya bilmə imkanındır. Bu sahələrdə işçilərin əməyinin ödənilməsi səviyyəsi haqqında yuxarıda təqdim olunan məlumatlara həm də bu aspektdən yanaşmaq olar. Yeri düşmüşkən xatırlatmaq istərdik ki, dövlət büdcəsindən təhsil və səhiyyə bölmələri üzrə ayrılan ümumi vəsaitin 65-70 faizi məhz işçilərin əməyinin ödənilməsinə yönəldilir. Bu sahələr üzrə büdcə xərclərinin planlaşdırılması zamanı ayrı-ayrı xərc istiqamətləri üzrə ehtiyaclar tam nəzərə alınmır və xərclər düzgün planlaşdırılmır.

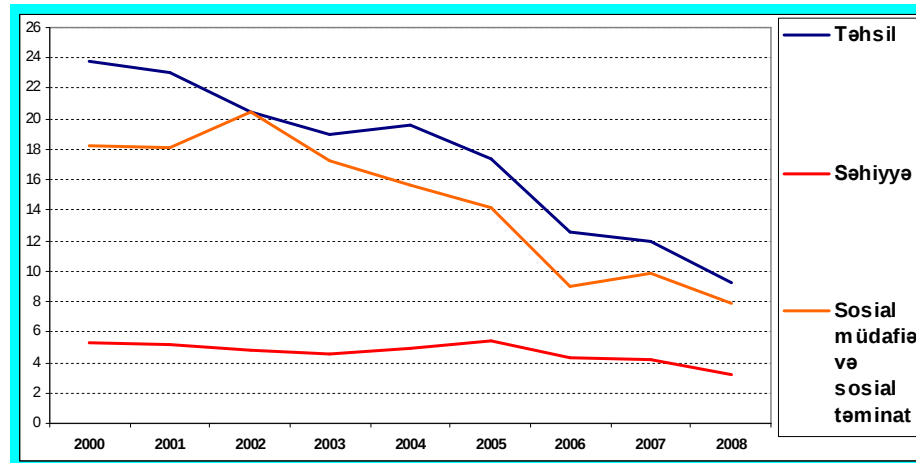
Məsələn, Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin "Azərbaycan Respublikasının əhəlisinə zəmanətli tibbi yardımın təmin edilməsi" barədə 1 dekabr 2005-ci il tarixli 141 sayılı əmrinə əsasən bütün tibb müəssisələrində əhaliyə göstərilən zəmanətli tibbi xidmət və müayinələr pulsuz olmalıdır. Həmin əmrlə həm də xəstələrə pulsuz verilməli olan dərman preparatlarının (60 adda) və tibbi ləvazimatlar və köməkçi materialların (41 adda) təsdiq olunub. Nazirliyin 2 oktyabr 2008-ci il tarixli 132 sayılı əmri ilə pulsuz verilməli olan dərman preparatlarının siyahısına daha 55 adda dərman əlavə edilib. 2009-cu ilin dövlət büdcəsinin "Səhiyyə" bölməsində dərman, sargı ləvazimatları və materialların alınması üçün 85.6 milyon manat nəzərdə tutulub⁶⁹ (bu bütün səhiyyə xərclərinin 16.8 faizi deməkdir). Lakin ən kobud hesablamalar belə göstərir ki, Bu vəsait (düzgün istifadə edildiyi halda) həmin dərmanlar üzrə tibb müəssisələrinin real illik ehtiyaclarının ancaq 30-35 faizini ödəyə bilər.

Sosial sahələrə ayrılan dövlət vəsaitinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı beynəlxalq müqayisələr də əhəmiyyətlidir. Belə müqayisələr təhsil və səhiyyə üzrə dövlət xərclərinin büdcə xərclərində və ölkənin ÜDM-ində payı, adambaşına illik orta təhsil və səhiyyə xərcləri kimi göstəricilər, habelə ayrı-ayrı spesifik indikatorlar üzrə aparıla bilər.

Dövlət büdcəsinin sosial istiqamətlər üzrə xərclərinin mütləq məbləğinin 2005-ci ildən başlayaraq sürətlə artmasına rəğmən bunların ümumi büdcə xərclərində payı ildən-ilə azalmaqdadır (sxem 18). Belə ki, 2000-ci ildə dövlət büdcəsinin ümumi xərclərində "Təhsil" bölməsinin payı 23.8 faiz olmuşdusa, 2008-ci ildə bu göstərici 9.2 faiz olub. Yaxud "Səhiyyə" bölməsinin ümumi büdcə xərclərində payı 2000-ci ildə 5.3 faiz idisə, 2008-ci ildə 3.2 faiz təşkil edib. "Sosial müdafiə və sosial təminat" xərclərinin payı isə eyni dövrdə 18.2 faizdən 7.9 faizə düşüb.

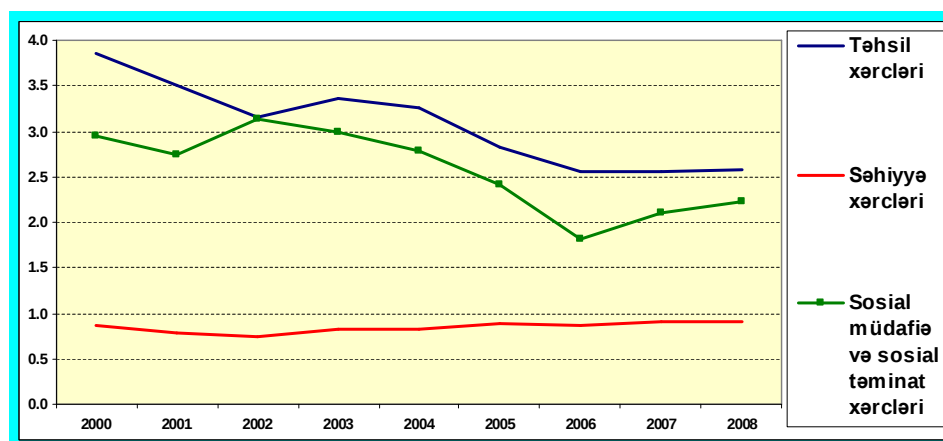
⁶⁸ R. Ağayev. «2» alan təhsilimiz. Niyə bir peşəkar repetitorun nüfuzu bütöv bir məktəbin hörmətindən yuxarı başa keçib? <http://www.sei.az/news-51.html>

⁶⁹ Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il dövlət büdcəsi zərfi. Bakı, 2008. I hissə, səh.81

Sxem 18. 2000-2008-ci illər dövründə ayrı-ayrı xərclərin dövlət büdcəsinin ümumi xərclərində payının dəyişməsi (faizlə)

Bu xərclərin ölkənin ÜDM-i ilə müqayisəsi də maraqlı mənzərə ortaya qoyur (sxem 18). Təhsil və səhiyyə üzrə xərclərin ÜDM-də payının ildən-ilə aşağı düşmə tendensiyası hakimdir: dövlət büdcəsinin təhsil xərclərinin ÜDM-də payı 2000-ci ildə 3.9 faiz olduğu halda 2008-ci ildə 2.6 faiz səviyyəsinə düşüb; səhiyyəyə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin məbləğinin son illər belə sürətlə artmasına rəğmən onun ÜDM-də payı hələ də 1 faizdən aşağı olaraq qalıb. Sosial müdafiə və sosial təminat üzrə xərclərin ÜDM-də payı 2000-ci ildəki 3 faizdən 2006-cı ildə 1.8 faizə düşsə də növbəti illərdə bir qədər artıb və 2.2 faizə qalxıb.

Sxem 19. 2000-2008-ci illər dövründə büdcənin sosial xərclərinin ÜDM-də payının dəyişməsi (faizlə)

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər dövlət büdcəsindən təhsil və səhiyyəyə ayrılan vəsaitlərin məbləğində olan yüksək artımlara rəğmən Azərbaycan bu xidmətlər üzrə dövlət xərcləri sahəsində beynəlxalq standartlardan hələ çox uzaqdır.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2005-ci ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) üzvü olan ölkələr ÜDM-lərinin orta hesabla 6.1 faizini təhsilə yönəldir. Həmin ölkələrdə bütün təhsil xərclərinin 86 faizini dövlət xərcləri təşkil edir. Bu ölkələrdə ümumi dövlət xərclərində təhsil xərclərinin payı 1995-ci ildəki 11.9 faizdən 2005-ci ildə 13.2 faizə qalxıb⁷⁰.

Ümumiyyətlə dünyanın əksər ölkələrində ümumi təhsil xərclərində dövlət xərclərinin payının artım tendensiyası aparıcı mövqedə durur. Belə ki, dövlət təhsil xərclərinin ölkənin ÜDM-də payı 1991-ci illə müqayisədə 2005-ci ildə Norveçdə 7.1-dən 7.7-yə, Fransada 5.5-dən 5.9-a, ABŞ-da 5.1-dən 5.9-a, Böyük Britaniyada 4.8-dən 5.4-ə, İtaliyada 3.0-dən 4.7-yə, Küveytdə 4.8-dən 5.1-ə, Çilidə 2.4-dən 3.5-ə, Latviyada 4.1-dən 5.3-ə, Malayziyada 5.1-dən 6.2-yə, Səudiyyə Ərəbistanında 5.8-dən 6.8-ə, İranda 4.1-dən 4.7-yə qalxıb⁷¹.

Dövlətin səhiyyə xərclərinin ÜDM-də payı insan potensialının yüksək inkişaf etdiyi ölkələrdə əsasən 6 – 9 faiz arasında (məsələn, Norveçdə 8.1 faiz, Kanadada 6.8, İsveçdə 7.7, Yaponiyada 6.3, Fransada 8.3, ABŞ-da 6.9, Almaniyada 8.2, Böyük Britaniyada 7.0 faiz və s.), insan potensialının orta inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrdə (Azərbaycan da buraya daxil edilir) orta hesabla 2-5 faiz arasında (məsələn, Qazaxstan 2.3 faiz, Kolumbiyada 6.7, Ukraynada 3.7, Ekvadorda 2.2, İranda 3.2, Venesuelada 2.0, Belarus 4.6 faiz və s.) dəyişir⁷². Bu göstərici üzrə Azərbaycan həтта ermənistan (1.4 faiz) və Gürcüstandan (1.5 faiz) da geri qalır. İnkişaf etmiş səhiyyə sisteminə malik ölkələrin əksəriyyətində əhali tibbi yardımın müəyyən hissəsini ödəyir. Səhiyyənin ümumi xərclərində əhalinin şəxsi xərclərinin payı ayrı-ayrı ölkələrdə 10 faizdən 30 faizədək dəyişir, orta göstərici təqribən 24 faizdir⁷³. Bizdə isə 2005-ci ildə əhalinin ödənişləri ümumi səhiyyə xərclərinin 70 faizdən yuxarı olub⁷⁴, son illər də dəyişməz qalır.

Dövlət büdcəsindən “Səhiyyə” bölməsinə ayrılan vəsaitlərin belə artmasına rəğmən büdcədən adambaşına çəkilən səhiyyə xərcləri 2008-ci ildə təqribən 45- 50 ABŞ dolları həcmində olub. Halbuki keçid iqtisadiyyatı olan ölkələr üçün Dünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən tövsiyə olunan minimum məbləğ 150 ABŞ dollarına bərabərdir⁷⁵.

Sosial sahələrə ayrılan dövlət vəsaitlərinin istifadəsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı həmin sahələrdə islahatların gedişi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Ölkəmizdə sosial sahələrin əsas problemlərindən biri də bu sektorda məhz resurslardan istifadə səmərəliliyinin artırılmasına stimül çatışmazlığıdır. Düzdür, kəskin vəsait çatışmazlığı zəruri motivasiyanın itirilməsi üçün münbit mühit yaradır, lakin əksər hallarda problemlərin çoxu “əldəqayıрма” xarakter daşıyır. Ölkəmizdə təhsil və səhiyyənin təşkili, idarə edilməsi və maliyyələşdirilməsinin elə bir sistemi mövcuddur ki, müəllimləri və həkimləri resurslardan səmərəli istifadəyə və bu xidmətlərin göstərilməsi üzrə mümkün maksimum yüksək göstəricilərə nail olmağına sövq etmir.

⁷⁰ Education at a Glance 2008: OESD Indicators www.oecd.org/edu/eag2008

⁷¹ Доклад о развитии человека 2007/2008. стр.265-268

⁷² Доклад о развитии человека 2007/2008. стр. 247-250. Ölkələr üzrə göstəricilər 2004-cü ilə aiddir

⁷³ www.oecd.org ; <http://www.euro.who.int/eprise/main/>

⁷⁴ Azərbaycan Səhiyyə sektorunun icmal sənədi. Dünya Bankı, 2005

⁷⁵ <http://www.health.gov.az/news.php?id=78>

Buna görə də həm təhsil və tibb müəssisələri, həm də müəllim və həkimlər üçün yeni stimullar sisteminin yaradılması vacibdir. Təhsil və tibb müəssisələri fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmağına maraqlı olmalıdır. Bu isə hazırda tətbiq olunan mövcud müəssisələrin saxlanması və ştat sayına görə maliyyələşmə prinsipindən imtinanı, göstərilən xidmətlərin real həcmlərinin və keyfiyyətinin ödənilməsinin müasir üsullarına keçilməsini nəzərdə tutur.

Artıq neçə illərdir ki, ölkənin təhsil və səhiyyə sektorlarında islahatlar üzrə eksperimentlər aparılır, pilot layihələr həyata keçirilir. Bu islahatların əsas istiqamətini məhz maliyyələşdirmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi təşkil edir. Lakin islahatların hələ də ciddi mərhələyə daxil olmaması diqqəti cəlb edir. Belə ki, həm səhiyyədə, həm də təhsildə islahatların müəyyən konturları bəlli olsa da, bunların dəqiq işlənmiş çərçivələri hələ də bəlli deyil, islahatlardan gözlənilən nəticələr cəmiyyətə elan olunmayıb. İslahatları həyata keçirməli olan hökumət qurumlarında bu islahatları reallaşdırmaqdan əlavə, onlara mane olmaq istəyi daha çox duyulur.

Bununla belə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 15 sentyabr tarixli 3043 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq etdiyi "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı"nda müəyyənləşdirilmiş strateji məqsədlər sırasında əhalinin gəlir əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsi, yoxsul əhalinin sayının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına nail olunması, səmərəli sosial müdafiə sistemini inkişaf etdirməklə yaşlı əhalinin, aztəminatlı ailələrin və sosial cəhətdən xüsusilə həssas qrupların sosial riskinin azaldılması, qaçqınların və məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması tədbirlərinin sistemli şəkildə davam etdirilməsi, sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi və kommunal xidmətlər sisteminin təkmilləşdirilməsi kimi sosial məqsədlərlə yanaşı, həm də təhsil və səhiyyə sahəsində əsas xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və onları əldə etmək üçün bərabər imkanların yaradılması məqsədi yer alıb.

Nəticə və tövsiyələr

Ölkəyə daxil olan böyük neft gəlirləri hesabına son illər dövlət büdcəsindən sosial sahələrə ayrılan vəsaitlərin həcmi davamlı olaraq artmaqdadır. Bundan əlavə ARDNF və ARDNŞ-in vəsaiti hesabına ölkədə sosial sferanın maddi-texniki təminatının yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi sahəsində müxtəlif proqramlar və layihələr həyata keçirilməkdədir. Lakin, bir tərəfdən idarəetmə sistemini bürümüş korrupsiya, digər tərəfdən isə sosial sahələrdə zəruri islahatların həyata keçirilməməsi bu sahələrə ayrılan vəsaitlərin istifadəsinin effektivliyini aşağı salır. Bununla yanaşı, indiyəcən Azərbaycanda sosial xərclərin səmərəliliyinin ölçülməsi üçün nə qanunvericilikdə, nə də təcrübədə real mexanizmlər işlənilmədiyindən sosial xərclərin və proqramların effektivliyinin qiymətləndirilməsi çətinləşir. Büdcənin proqramlar əsasında tərtibi sahəsində atılan ilkin addımlar hələ sistemli xarakter daşıyır.

Büdcənin və proqramların tərtibi zamanı xərclərin effektivliyini qiymətləndirmək üçün mexanizmlərin yoxluğu hökumət qurumlarının hesabatlarında da özünü göstərir. Onların hesabatlarda əsasən sərf olunmuş resurslar, həyata keçirilmiş fəaliyyətlər, yerinə yetirilmiş işlərin həcmi əks olunur, bu fəaliyyətlərin və xərclərin cəmiyyətin rifahına olan təsirinin qiymətləndirilməsi üçün məlumatlar ümumiyyətlə təqdim olunmur.

Sosial xərclərin (bütövlükdə büdcə xərclərinin) və proqramların effektivliyini artırmaq üçün aşağıdakı tövsiyələrin reallaşdırılması zəruridir:

- Sosial sahələrdə islahatların çərçivələrinin (məqsədləri, hədəfləri, atılacaq addımlar, müddətləri və gözlənilən nəticələri) dəqiqləşdirilməsi, bu barədə ictimaiyyət məlumatlandırılması və islahatların reallaşdırılmasının sürətləndirilməsi;
- hökumət qurumlarının fəaliyyətinin effektivliyini və hesabatlılığını gücləndirmək üçün bütövlükdə hökumətin və onun ayrı-ayrı strukturlarının fəaliyyətinin strateji məqsədlərin, hədəflərin, bunlara nail olunma yolları və vasitələrinin, fəaliyyətdən gözlənilən nəticələrin, onların fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verən indikatorlar sisteminin işlənilməsi;
- Büdcə xərclərinin bütünlüklə proqramlar əsasında tərtibi mexanizmlərinə keçilməsi, proqramın reallaşdırılmasının resurs ehtiyaclarının düzgün planlaşdırılması;
- Hər bir proqramın üzrə məqsəd və hədəflərin, habelə həmin proqramın reallaşdırılmasında dövlətin strateji məqsədlərinin dəqiqləşdirilməsi, proqram üzrə büdcə vəsaiti sərəncamvericilərinin öhdəliklərinin konkretləşdirilməsi, proqramın məqsədinə çatmaq üçün vasitələrin, nəticələri qiymətləndirməyə imkan verən indikatorların işlənilməsi;
- Dövlət satınalmaları mexanizminin dəqiqliyinin və şəffaflığının təmin edilməsi;
- Proqramlar üzrə effektiv monitoring və qiymətləndirmə sisteminin yaradılması.